INE
Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

Δείκτες ευθραυστότητας των νοικοκυριών και βιώσιμο μοντέλο ανάπτυξης

Στυλιανή Μιχοπούλου

ΑΘΗΝΑ 2023

Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

Δείκτες ευθραυστότητας των νοικοκυριών και βιώσιμο μοντέλο ανάπτυξης

Στυλιανή Μιχοπούλου

ΑΘΗΝΑ 2023

Δείκτες ευθραυστότητας των νοικοκυριών και βιώσιμο μοντέλο ανάπτυξης

Δείκτες ευθραυστότητας των νοικοκυριών και βιώσιμο μοντέλο ανάπτυξης

Copyright © ΙΝΕ ΓΣΕΕ
ISBN: 978-618-5668-57-0

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

Εμμανουήλ Μπενάκη 71Α, 106 81, Αθήνα
Τ: 210 332 7710 • F: 210 330 4452
www.inegsee.gr

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο είναι της συγγραφέα και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη τις θέσεις της ΓΣΕΕ.

Design: Χριστίνα Λουλούδα
Σελιδοποίηση: Αγγελική Τσίρμπα
Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Μαριβάσια Κολλιοπούλου

Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς την άδεια του εκδότη. Επίσης, η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής.

Η παρούσα έρευνα εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Υποέργου 3 «Παρεμβάσεις για τη συστηματική παρακολούθηση των μεταβολών του παραγωγικού περιβάλλοντος» της Πράξης «Παρεμβάσεις για την ενίσχυση της εργασίας, των επαγγελμάτων και τη συστηματική παρακολούθηση των μεταβολών του παραγωγικού περιβάλλοντος» με κωδικό ΟΠΣ 5043320, η οποία υλοποιείται μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα & Καινοτομία 2014-2020».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1
Εισαγωγή 7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2
Βιώσιμη Ανάπτυξη: Από την έκθεση Brundtland στην Ατζέντα 2030 11

2.1 Η Έκθεση Brundtland 12

2.2 Η Ατζέντα Βιώσιμης Ανάπτυξης 2030 14

2.3 Βιώσιμη ανάπτυξη στην ΕΕ: Στόχοι και πολιτικές 23

2.3.1 Ευρωπαϊκός κοινωνικός πυλώνας:
Απασχόληση, δεξιότητες και κοινωνική προστασία 30

2.4 Η πρόοδος προς μια βιώσιμη Ευρώπη 35

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3
Βιωσιμότητα χρέους και ευθραυστότητα των νοικοκυριών 39

3.1 Χρέος, φερεγγυότητα και ευθραυστότητα 40

3.2 Καθεστώτα φερεγγυότητας και ευθραυστότητα 44

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4
Οικονομικοί και κοινωνικοί δείκτες ευθραυστότητας των νοικοκυριών 47

4.1 Σχετικές εμπειρικές μελέτες 47

4.2 Χρηματοοικονομικοί δείκτες ευθραυστότητας των νοικοκυριών:
Εμπειρικά ευρήματα 52

4.3 Ευθραυστότητα των νοικοκυριών και έκτακτες ανάγκες:
Εμπειρικά δεδομένα για Ελλάδα και ΕΕ 59

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5
Κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές, ευθραυστότητα και βιώσιμη ανάπτυξη 65

5.1 Εισοδηματική ανισότητα, απασχόληση και ευθραυστότητα των ελληνικών νοικοκυριών: Εμπειρικά ευρήματα 68

5.2 Διμεταβλητές συσχετίσεις 74

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Συμπεράσματα 83

Βιβλιογραφία 87

01

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Εισαγωγή

Διανύουμε μια περίοδο μεγάλης αστάθειας και πολλαπλών και σύνθετων προκλήσεων για τις εθνικές οικονομίες και την Ευρώπη. Οι επιπτώσεις της ανεξέλεγκτης χρηματιστικοποίησης και της παγκοσμιοποίησης των τελευταίων δεκαετιών, της κρίσης χρέους και της λιτότητας, των ραγδαίων και δομικών αλλαγών στην οικονομία και την αγορά εργασίας λόγω της κλιματικής αλλαγής, της ψηφιοποίησης και της αυτοματοποίησης, της συρρίκνωσης θεμελιακών εργασιακών δικαιωμάτων και της αύξησης των ανισοτήτων εντός και μεταξύ των χωρών, της πανδημικής κρίσης και σήμερα της κρίσης του πληθωρισμού, θέτουν σε κίνδυνο τις σημαντικές επιλογές, αποφάσεις και δεσμεύσεις των κυβερνήσεων για την υλοποίηση των στόχων της Ατζέντας 2030 για τη βιώσιμη ανάπτυξη.

Παράλληλα, η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 και η κρίση χρέους της Ευρωζώνης το 2010 έφεραν στο προσκήνιο της δημόσιας και επιστημονικής συζήτησης το ζήτημα για τη βιώσιμη ανάπτυξη και τη θεμελιακή σημασία της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας. Αναδείχτηκε η ανάγκη τεχνικής ανάπτυξης αξιόπιστων δεικτών εκτίμησης της πιστοληπτικής φερεγγυότητας των οικονομικών μονάδων και του συστημικού χρηματοπιστωτικού κινδύνου. Αυτό κρίθηκε σημαντικό γιατί θα μπορούσε να συμβάλει στον έγκαιρο εντοπισμό φαινομένων ευθραυστότητας σε βασικούς θεσμικούς τομείς της οικονομίας, και κυρίως του κρατικού τομέα και του τομέα των νοικοκυριών. Η έγκαιρη πρόβλεψη φαινομένων ευθραυστότητας είναι βασική προϋπόθεση για την αποτελεσματική λήψη αποφάσεων και επιλογών οικονομικής πολιτικής καθώς και για την αποφυγή πιθανών μακροοικονομικών και χρηματοπιστωτικών διαταραχών που υπονομεύουν την ανθεκτικότητα και τη βιωσιμότητα κάθε εθνικής οικονομίας.

Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση και οι συχνές διακυμάνσεις στις αγορές χρήματος και κεφαλαίου αποτέλεσαν την αφορμή της εννοιολογικής διεύρυνσης της βιώσιμης ανάπτυξης. Αρχικά δόθηκε έμφαση στην οικονομική μεγέθυνση με απα-

σχόληση και χωρίς αποκλεισμούς, στην κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία και στις μακροοικονομικές, δημοσιονομικές και βιομηχανικές πολιτικές που προωθούν την καινοτομία, την αύξηση της παραγωγικότητας και τις βιώσιμες επιχειρήσεις. Πλέον αναγνωρίζεται ως εξίσου πολύ σημαντική και η χρηματοπιστωτική σταθερότητα και συγκεκριμένα η βιωσιμότητα του χρέους.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να αναδείξει τη σημασία της βιωσιμότητας του χρέους και της ευθραυστότητας του τομέα των νοικοκυριών στη βιώσιμη ανάπτυξη. Θα δείξουμε ότι η εμπειρική διερεύνηση της συσχέτισης μεταξύ κοινωνικών δεικτών και της ευθραυστότητας των νοικοκυριών είναι ένα ζήτημα καίριας σημασίας για τον σχεδιασμό και την άσκηση της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής καθώς και για τη διαμόρφωση των συνθηκών για έναν βιώσιμο μετασχηματισμό του αναπτυξιακού υποδείγματος της Ελλάδας. Η κύρια συνεισφορά της συγκεκριμένης μελέτης είναι η εμπειρική μέτρηση της ευθραυστότητας των νοικοκυριών και η σύνδεσή της με κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές που συνδέονται άμεσα με τους βιώσιμους στόχους της Ατζέντας 2030.

Είναι σημαντικό να σημειώσουμε στην εισαγωγή ότι η ανάπτυξη κατάλληλων και αξιόπιστων δεικτών εκτίμησης του συστημικού χρηματοπιστωτικού κινδύνου εξαρτάται θεμελιακά από το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της οικονομικής θεωρίας που επιλέγουμε να χρησιμοποιήσουμε στην ανάλυσή μας. Η ανάπτυξη αξιόπιστων δεικτών της χρηματοπιστωτικής ευθραυστότητας στην παρούσα μελέτη στηρίζεται στη θεωρητική παραδοχή της ενδογενώς αποσταθεροποιητικής τάσης των εγχρήματων οικονομιών της αγοράς. Οι συμβατικές οικονομικές θεωρίες της οικονομικής ισορροπίας που υποθέτουν εξωγενείς διαταραχές για να εξηγήσουν την οικονομική αστάθεια και τις κυκλικές διακυμάνσεις έχουν περιορισμένο ρεαλισμό και χαμηλή ερμηνευτική δυνατότητα. Στο πλαίσιο αυτό, υποστηρίζουμε ότι η θεσμική μακροοικονομική θεωρία που ανάπτυξε ο Αμερικανός οικονομολόγος Hyman Minsky προσφέρει ένα ρεαλιστικό πλαίσιο ερμηνείας της ευθραυστότητας των οικονομικών μονάδων και του σύγχρονου χρηματοπιστωτικού οικονομικού μοντέλου καθώς και της ροπής τους προς τη χρηματοπιστωτική αστάθεια και την κρίση. Η πολύτιμη συνεισφορά του Minsky είναι η ανάπτυξη μιας θεωρίας ενδογενούς χρηματοπιστωτικής αστάθειας που συνθέτει την κερδοσκοπική συμπεριφορά του χρηματοπιστωτικού συστήματος με τη χρηματοδότηση των κύριων προσδιοριστικών παραγόντων της ζήτησης μέσω του δανεισμού των θεσμικών τομέων. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, η ευθραυστότητα της οικονομίας εξαρτάται από τον τρόπο εξέλιξης και του μετασχηματισμού των βασικών θεσμικών τομέων από τα καθεστώτα φερεγγυότητας αντισταθμιστή και κερδοσκόπου στα καθεστώτα φερεγγυότητας Ponzi και ultra-Ponzi. Μια οικονομία γίνεται όλο και πιο ευάλωτη σε χρηματοοικονομική αστάθεια και κρίση όταν εξελίσσεται στο υψηλότερο

επίπεδο ευθραυστότητάς της, δηλαδή στο καθεστώς φερεγγυότητας Ponzi ή ultra-Ponzi. Επιπλέον, στην παρούσα μελέτη η ευθραυστότητα των νοικοκυριών συνδέεται πέρα από τις ροές του εισοδήματος, και τη βιωσιμότητα του χρέους τους και με τη δυνατότητά τους να ανταποκριθούν σε μια έκτακτη δαπάνη.

Στο θεωρητικό πλαίσιο της θεσμικής μακροοικονομικής θεωρίας του Minsky μπορούμε να αναπτύξουμε δείκτες αξιολόγησης της ποιότητας της μόχλευσης και της φερεγγυότητας του τομέα των νοικοκυριών και μέσω αυτών να αξιολογήσουμε την ευθραυστότητα της οικονομίας και τη δυνατότητα διαμόρφωσης συνθηκών βιώσιμης ανάπτυξης. Η κατασκευή αξιόπιστων δεικτών φερεγγυότητας και ευθραυστότητας αποτελεί μείζονα συνεισφορά στη διαμόρφωση ενός αποτελεσματικού μείγματος θεσμικών παρεμβάσεων και μέτρων οικονομικής πολιτικής για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας και της βιωσιμότητας του υποδείγματος οικονομικής ανάπτυξης. Μια επίσης σημαντική συνεισφορά της παρούσας μελέτης είναι ότι συσχετίζει τη μετάβαση των νοικοκυριών σε ένα καθεστώς υψηλής ευθραυστότητας με σημαντικές οικονομικές, εργασιακές και κοινωνικές παραμέτρους, όπως η διανομή του εισοδήματος, ο όγκος της απασχόλησης, οι θεσμοί προστασίας της εργασίας και η οικονομική ανισότητα.

Η μελέτη χωρίζεται στις εξής τέσσερις ενότητες: Στην Ενότητα 2 παρουσιάζουμε τη χρονική εξέλιξη των πιο σημαντικών εκθέσεων του ΟΗΕ που διαμόρφωσαν την παγκόσμια συζήτηση και το πλαίσιο των παρεμβάσεων για τη βιώσιμη ανάπτυξη και την ενσωμάτωση της σημασίας της βιωσιμότητας του χρέους. Η ανάλυση επικεντρώνεται στην Έκθεση Brundtland και στην Ατζέντα 2030 για τη βιώσιμη ανάπτυξη. Η ενότητα περιλαμβάνει επίσης μια συνοπτική αναφορά στο ευρωπαϊκό πλαίσιο δράσης και οικονομικής πολιτικής για τον πράσινο μετασχηματισμό της Ευρώπης με έμφαση στην οικονομική, την κοινωνική και τη χρηματοπιστωτική σταθερότητα. Υποστηρίζουμε ότι η συμπερίληψη της βιωσιμότητας του χρέους στη σχετική συζήτηση αναδεικνύει τη σημασία της ευθραυστότητας σε κεντρική παράμετρο της βιώσιμης ανάπτυξης.

Στην Ενότητα 3 χρησιμοποιούμε το μεθοδολογικό και αναλυτικό πλαίσιο της υπόθεσης της χρηματοπιστωτικής αστάθειας του Hyman Minsky, για να προσεγγίσουμε θεωρητικά το ζήτημα της ευθραυστότητας των νοικοκυριών. Η σημασία αυτής της προσέγγισης είναι ότι η ευθραυστότητα εμφανίζεται ως το αποτέλεσμα ενδογενών εξελίξεων στο οικονομικό σύστημα που υποσκάπτουν τη βιωσιμότητα του χρέους και την ποιότητα της φερεγγυότητας των νοικοκυριών. Επίσης, η ευθραυστότητα σχετίζεται με εξελίξεις που δεν περιορίζονται μόνο σε νομισματικούς (επιτόκιο, νομισματική πολιτική) και χρηματοπιστωτικούς (χρέος, περιθώρια δανεισμού) παράγοντες, αλλά και σε άλλους οικονομικούς (διανομή του εισοδήματος, διαθέσιμο εισόδημα) και κοινωνικούς (οικονομική ανισότητα, φτώχεια) παράγοντες που περιλαμβάνονται άμεσα

στην Ατζέντα 2030 για τη βιώσιμη ανάπτυξη. Συνεπώς, η θεωρία του Minsky μας επιτρέπει συνθέσεις οικονομικών, κοινωνικών και χρηματοπιστωτικών δεικτών που θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια σημαντική συνεισφορά στην έγκαιρη πρόβλεψη συνθηκών ευθραυστότητας και στην εμπειρική υποστήριξη της βιώσιμης ανάπτυξης.

Στην Ενότητα 4 γίνεται μια συνοπτική επισκόπηση εμπειρικών μελετών που συνδέουν την ευθραυστότητα των νοικοκυριών με τον όγκο του χρέους τους και το μέγεθος της μόχλευσης καθώς και με την αδυναμία τους να καλύψουν μια έκτακτη δαπάνη. Επίσης, παρουσιάζονται εμπειρικά ευρήματα για την Ελλάδα βάσει συμβατικών χρηματοοικονομικών δεικτών και των καθεστώτων φερεγγυότητας του Minsky. Βάσει των ευρημάτων, τα ελληνικά νοικοκυριά βρίσκονται σε μια κατάσταση υψηλής ευθραυστότητας τόσο χρηματοπιστωτικής (ultra-Ponzi) όσο και ευρύτερης οικονομικής λόγω της αδυναμίας ενός υψηλού ποσοστού, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, να αντεπεξέλθει οικονομικά σε μια έκτακτη δαπάνη.[1] Η υψηλή ευθραυστότητα των ελληνικών νοικοκυριών καταδεικνύει τον ελλιπή βιώσιμο προσανατολισμό του υφιστάμενου ελληνικού μοντέλου κοινωνικοοικονομικής διαχείρισης.

Στην Ενότητα 5 χρησιμοποιούμε τον συντελεστή Pearson (R) και κάνουμε μια εμπειρική διερεύνηση της γραμμικής συσχέτισης μεταξύ των δεικτών ευθραυστότητας των νοικοκυριών –όπως αναπτύχθηκαν στην Ενότητα 4– και του ποσοστού της ανεργίας, του κατώτατου μισθού, του προσαρμοσμένου μεριδίου της εργασίας στο ΑΕΠ, του συντελεστή εισοδηματικής ανισότητας Gini και του σχετικού διάμεσου χάσματος κινδύνου φτώχειας.

Τέλος, στην Ενότητα 6 καταδεικνύονται τα βασικά συμπεράσματα της μελέτης για τη σημασία της ευθραυστότητας στη βιώσιμη ανάπτυξη και προτείνονται σημαντικές παρεμβάσεις οικονομικής πολιτικής με έμφαση στην ενίσχυση της απασχόλησης, του διαθέσιμου εισοδήματος και των θεσμών προστασίας της εργασίας. Βασικές προϋποθέσεις για τη μείωση της ευθραυστότητας των νοικοκυριών αλλά και για την παγίωση ενός βιώσιμου μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης είναι, μεταξύ άλλων, η αξιοπρεπής εργασία, η δικαιότερη διανομή του εισοδήματος και η μείωση της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας.

1. Η ανάλυση του συγκριμένου δείκτη αφορά την Ελλάδα και την ΕΕ των 27.

02

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Βιώσιμη Ανάπτυξη: Από την έκθεση Brundtland στην Ατζέντα 2030

Οι επικίνδυνες επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής και η τάση αύξησης της θερμοκρασίας τις τελευταίες δεκαετίες δείχνουν ότι ο πλανήτης και η ανθρωπότητα πλησιάζουν στην επικίνδυνη ζώνη της μη αντιστρέψιμης περιβαλλοντικής καταστροφής. Οι απώλειες της βιοποικιλότητας, η υποβάθμιση της ποιότητας του αέρα και του εδάφους, η ρύπανση των ωκεανών καθώς και η εξάντληση του γλυκού νερού και των φυσικών πόρων είναι όλα ανησυχητικά συμπτώματα της παγκόσμιας οικολογικής κρίσης που ζούμε. Σύμφωνα με τους στόχους της Συμφωνίας του Παρισιού για τη θερμοκρασία, τα σενάρια για τη διατήρηση της αύξησης της παγκόσμιας μέσης θερμοκρασίας κάτω από τους 2°C, και πολύ περισσότερο κάτω από 1,5°C, απαιτούν μια δραματική και επείγουσα προσπάθεια επίτευξης μηδενικών εκπομπών ρύπων σε παγκόσμιο επίπεδο το συντομότερο δυνατόν.

Ωστόσο, και παρά τις πολλές και άρτια τεκμηριωμένες επιστημονικές εκθέσεις που περιγράφουν την εξέλιξη της κλιματικής κρίσης αλλά και των πρωτοβουλιών του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, η πολιτική αντίδραση των εθνικών κυβερνήσεων είναι αργή και αδύναμη. Και στο αποτέλεσμα αυτό σημαντικό ρόλο έχουν οι ασταθείς επιδόσεις και οι συχνές κρίσεις των εθνικών οικονομιών. Το δεδομένο αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είναι πολύ πιθανό να μην σημειωθεί κάποια ουσιαστική πρόοδος στην αντιμετώπιση της τρέχουσας οικολογικής κρίσης χωρίς μια βαθιά και ριζική αλλαγή στις αντιλήψεις μας για το πώς μπορεί να βελτιωθεί η λειτουργία των σύγχρονων οικονομιών και ο τρόπος άσκησης της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Η δημιουργία συνθηκών οικονομικής και κοινωνικής συνοχής, σταθερότητας, βιώσιμης και διατηρήσιμης βελτίωσης της ευημερίας είναι ίσως ο κύριος όρος για τις κυβερνήσεις, για να μπορέσουν να επικεντρωθούν στην αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης. Και επειδή η οικονομική και κοινωνική σταθερότητα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη χρηματοπιστωτική σταθερότητα και

τη χρηματοδότηση της οικονομίας, κρίνουμε ως πολύ σημαντική τη συμπερίληψη της βιωσιμότητας του χρέους στις προϋποθέσεις της βιωσιμότητας της ανάπτυξης.

2.1 Η Έκθεση Brundtland

Όπως προαναφέραμε, η κλιμακούμενη υποβάθμιση της βιόσφαιρας με την καταστροφή του όζοντος, η υπερθέρμανση του πλανήτη καθώς και η συνεχής πληθυσμιακή αύξηση, έχουν προκαλέσει μεγάλη ανησυχία τις τελευταίες δεκαετίες για το μέλλον του πλανήτη αλλά και της ίδιας της ανθρωπότητας. Σημαντικές πρωτοβουλίες έχουν λάβει χώρα στην κατεύθυνση μιας παγκόσμιας δράσης για τη σωτηρία του πλανήτη. Η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ συγκάλεσε το 1983 την Παγκόσμια Επιτροπή Περιβάλλοντος και Ανάπτυξης (WCED), μετέπειτα γνωστή ως Επιτροπή Brundtland για να επεξεργαστεί και να υποβάλει ένα πακέτο μακροπρόθεσμων στόχων και σχετικών πολιτικών με στόχο την επίτευξη βιώσιμης ανάπτυξης.

Το 1987, η Παγκόσμια Επιτροπή Περιβάλλοντος και Ανάπτυξης (WCED) μέσω της έκθεσής της με τίτλο «Το κοινό μας μέλλον», γνωστή και ως *Έκθεση Bruntland*,[2] έθεσε ένα πλαίσιο προσδιορισμού της έννοιας της αειφορίας (United Nations, 1987). Η αξιοσημείωτη συνεισφορά της *Έκθεσης Bruntland* στη βιώσιμη ανάπτυξη ήταν το γεγονός ότι συνέδεσε την περιβαλλοντική προστασία με την κοινωνική συνοχή και την οικονομική σταθερότητα. Πιο συγκεκριμένα, η *Έκθεση* εισήγαγε στην έννοια της αειφόρου και βιώσιμης ανάπτυξης τον καθοριστικό ρόλο της διεθνούς οικονομίας, της αύξησης του πληθυσμού, του ανθρώπινου δυναμικού, της επισιτιστικής ασφάλειας, του οικοσυστήματος, της βιομηχανικής παραγωγής, καθώς επίσης και του νομικού πλαισίου για την προστασία του περιβάλλοντος. Ειδικότερα, η *Έκθεση* είχε ως στόχο τη διερεύνηση των σύνθετων αιτιών της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, εστιάζοντας παράλληλα σε ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης και οικονομικής ανάπτυξης. Όπως τονίζεται στον σχετικό πρόλογο της προέδρου Bruntland (United Nations, 1987: 7):

> Το περιβάλλον δεν υπάρχει ως κομμάτι ανεξάρτητο των ανθρώπινων ενεργειών, επιδιώξεων και αναγκών [...] η λέξη ανάπτυξη έχει υποβαθμιστεί από κάποιους με περιορισμένη έμφαση στα πλαίσια του «τι πρέπει να κάνουν τα φτωχά κράτη για να γίνουν πλούσια». [...] Αλλά «περιβάλλον» είναι ο χώρος που ζούμε και «ανάπτυξη» είναι εκείνα που όλοι κάνουμε ώστε να βελτιώσουμε το μερίδιό μας σε αυτόν τον χώρο.

2. Η έκθεση συντάχθηκε και υπό την προεδρία της Νορβηγού πρωθυπουργού Gro Harlem Brundtland.

> Τα δύο είναι αδιάσπαστα [...] οι σχέσεις μεταξύ της φτώχειας, της ανισότητας και της περιβαλλοντικής υποβάθμισης αποτελούν ένα σημαντικό κομμάτι της ανάλυσης και των προτάσεών μας. Αυτό που χρειάζεται τώρα είναι μια νέα εποχή οικονομικής ανάπτυξης που είναι ισχυρή και ταυτόχρονα κοινωνικά και περιβαλλοντικά βιώσιμη.

Στην εν λόγω έκθεση, ως βιώσιμη ορίζεται η ανάπτυξη που διασφαλίζει την κάλυψη των παρόντων αναγκών δίχως να διακυβεύει τη δυνατότητα των μελλοντικών γενιών να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες. Σε αυτό το πλαίσιο, η ορθή διαχείριση των νέων τεχνολογιών και η διαμόρφωση ενός νέου πλαισίου κοινωνικής οργάνωσης θα μπορούσαν να θέσουν τις βάσεις για ένα νέο πρότυπο οικονομικής μεγέθυνσης με έντονα τα στοιχεία της κοινωνικής δικαιοσύνης αλλά και της περιβαλλοντικής μέριμνας. Παράλληλα, η βιωσιμότητα συνδέεται και με την αντιμετώπιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Κατά συνέπεια, ένα βιώσιμο πλάνο οικονομικής ανάπτυξης πρέπει να είναι προσανατολισμένο μεταξύ άλλων στη διαμόρφωση εκείνων των θεσμικών δομών που θα εξασφαλίζουν και θα διασφαλίζουν τη δυνατότητα όλων να ικανοποιούν τις βασικές τους ανάγκες αλλά και να επιδιώκουν, βάσει των προσωπικών προσδοκιών τους, ένα καλύτερο επίπεδο ζωής. Αυτός ο επαναπροσδιορισμός των οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών προτεραιοτήτων επιτάσσει ωστόσο και τον εκδημοκρατισμό του συνόλου των πολιτικών συστημάτων, έτσι ώστε η λήψη αποφάσεων να λάβει έναν πιο συλλογικό χαρακτήρα που θα λειτουργεί ως ένα επιπλέον δίχτυ προστασίας των δικαιωμάτων του κοινωνικού συνόλου.

Γενικότερα, η *Έκθεση Bruntland* έθεσε ως βασικό προσδιοριστικό παράγοντα της βιώσιμης ανάπτυξης, πέρα από τις προτεινόμενες αλλαγές σε πολιτικό και κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, την ισορροπία του οικοσυστήματος που με τη σειρά της συνδέει τον εναρμονισμό της πληθυσμιακής αύξησης και της οικονομικής μεγέθυνσης με τις αλλαγές στην παραγωγική δυναμική του οικοσυστήματος. Όπως σημειώνεται σχετικά (United Nations, 1987: 17):

> [...] Τελικά, η βιώσιμη ανάπτυξη δεν είναι μια σταθερή κατάσταση αρμονίας, αλλά μια διαδικασία αλλαγής κατά την οποία η εκμετάλλευση των πόρων, η κατεύθυνση των επενδύσεων, ο προσανατολισμός της τεχνολογικής ανάπτυξης και η θεσμική αλλαγή συμβαδίζουν με τις μελλοντικές αλλά και τις παρούσες ανάγκες. Δεν προσποιούμαστε ότι η διαδικασία είναι εύκολη ή απλή. Πρέπει να γίνουν επίπονες επιλογές. Έτσι, σε τελική ανάλυση, η βιώσιμη ανάπτυξη πρέπει να βασίζεται στην πολιτική βούληση.

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η *Έκθεση Bruntland* ήταν μια πρώτη προσπάθεια να τεθούν στην επιστημονική αλλά και τη γενικότερη δημόσια συζήτηση τα θε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.1
Ατζέντα 21: Οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις της αειφόρου ανάπτυξης

Διεθνής συνεργασία για την επιτάχυνση της βιώσιμης ανάπτυξης στις αναπτυσσόμενες χώρες και εθνικές πολιτικές.
Καταπολέμηση της φτώχειας.
Αλλαγή καταναλωτικών προτύπων.
Δημογραφική δυναμική και βιωσιμότητα.
Προστασία και προώθηση των συνθηκών ανθρώπινης υγείας.
Προώθηση της βιώσιμης ανάπτυξης των ανθρώπινων οικισμών.

Πηγή: Agenda 21: Sustainable Development Knowledge Platform (un.org)

μέλια της συσχέτισης μεταξύ του τρόπου λειτουργίας της οικονομίας και των κύριων υποσυστημάτων της και της βιώσιμης ανάπτυξης. Η σύνδεση της βιωσιμότητας με κοινωνικούς δείκτες μέτρησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού ανοίγουν νέους ορίζοντες στην έρευνα της βιώσιμης ανάπτυξης, αφού ζητήματα σχετικά με τη διανομή του εισοδήματος, της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας και των προσδιοριστικών τους παραγόντων συμπεριλαμβάνονται στον εννοιολογικό ορισμό της.

2.2 Η Ατζέντα Βιώσιμης Ανάπτυξης 2030

Συνακόλουθη της *Έκθεσης Brundtland* ήταν η διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη το 1992 (United Nations, 1992), μέσω της οποίας το ζήτημα της βιωσιμότητας επίσης τέθηκε υπό το πρίσμα της αλληλεξάρτησης ανάμεσα στην κοινωνία, την οικονομία και του περιβάλλοντος, ενώ στη σχετική Ατζέντα 21[3] διατυπώθηκαν για πρώτη φορά και επίσημα οι βασικές αρχές της Βιώσιμης Ανάπτυξης (Πίνακας 2.1).

3. Η Ατζέντα 21, η Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη καθώς και η Δήλωση Αρχών για τη Βιώσιμη Διαχείριση των Δασών εγκρίθηκαν από περισσότερες από 178 κυβερνήσεις στη Διάσκεψη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (UNCED) που πραγματοποιήθηκε στο Ρίο ντε Τζανέιρο της Βραζιλίας τον Ιούνιο του 1992. Παράλληλα, τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς συστήθηκε και η Επιτροπή για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη (Commission of Sustainable Development [CSD]) με βασική αρμοδιότητα να παρακολουθεί την εφαρμογή των συμφωνιών σε τοπικό, εθνικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο.

Όπως τονίζεται στην εισαγωγή της εν λόγω διακήρυξης (United Nations 1992: 3):

> Η ανθρωπότητα βρίσκεται σε μια καθοριστική στιγμή της Ιστορίας. Βρισκόμαστε αντιμέτωποι με τη διαιώνιση των ανισοτήτων μεταξύ και εντός των εθνών, την επιδείνωση της φτώχειας, της πείνας, της κακής υγείας και του αναλφαβητισμού, τη συνεχιζόμενη υποβάθμιση των οικοσυστημάτων από τα οποία εξαρτόμαστε για την ευημερία μας. Όμως, η προσθήκη περιβαλλοντικής και αναπτυξιακής μέριμνας θα οδηγήσει στην κάλυψη των βασικών αναγκών, στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, στην καλύτερη προστασία και διαχείριση των οικοσυστημάτων και σε ένα πιο ασφαλές και ευημερούν μέλλον. Κανένα έθνος δεν μπορεί να το επιτύχει αυτό από μόνο του· αλλά μαζί μπορούμε σε μια παγκόσμια εταιρική σχέση για τη βιώσιμη ανάπτυξη [...].

Στο ίδιο πλαίσιο δράσης για ένα παγκόσμιο βιώσιμο μέλλον κινήθηκαν (Σχήμα 2.1) η Παγκόσμια Σύνοδος Κορυφής για την Κοινωνική Ανάπτυξη το 1995, το Πρόγραμμα Δράσης του Διεθνούς Συνεδρίου για τον Πληθυσμό και την Ανάπτυξη (ICPD) το 1994, το

ΣΧΗΜΑ 2.1
Το χρονικό προς την Ατζέντα 2030

1984 Έκθεση Bruntland

1992 Σύνοδος Κορυφής Ρίο

1994 Διεθνές Συνέδριο / Πληθυσμός και Ανάπτυξη

1995 Παγκόσμια Σύνοδος Κορυφής για την Κοινωνική Ανάπτυξη

Πεκίνο / Πλαίσιο Δράσης

2002 Διακήρυξη της Χιλιετίας

2005 Παγκόσμια Σύνοδος Κορυφής

2012 Ρίο +20

2015 Ατζέντα 2030

ΣΧΗΜΑ 2.2
Το ισόπλευρο τρίγωνο της βιώσιμης ανάπτυξης

Πλαίσιο Δράσης του Πεκίνου (1995), η Διακήρυξη της Χιλιετίας, η Παγκόσμια Σύνοδος Κορυφής για την Αειφόρο Ανάπτυξη το 2002, η Παγκόσμια Σύνοδος Κορυφής του 2005, καθώς και η Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών με θέμα Βιώσιμη Ανάπτυξη (Ρίο+20) το 2012 οδηγώντας το 2015 μέσω της έκθεσης «Μεταμορφώνοντας τον κόσμο μας: Η Ατζέντα 2030 για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη» σε ένα παγκόσμιο πλαίσιο βιώσιμης δράσης από όλους για όλους (United Nations, 2015a).

Η Ατζέντα 2030 αποτελεί ένα σχέδιο δράσης το οποίο έχει πολύπλευρους και αλληλεξαρτώμενους στόχους, που στο σύνολό τους βασίζονται, ενισχύουν και προσδιορίζουν το ισόπλευρο τρίγωνο βιώσιμης ανάπτυξης (Σχήμα 2.2).

Ως το τελικό απόσταγμα όλων των προηγούμενων διακηρύξεων/εκθέσεων του ΟΗΕ για την έννοια της αειφόρου ανάπτυξης και τη σημαντικότητά της για τη διασφάλιση της ευημερίας της παρούσας και των μελλοντικών γενεών, η Ατζέντα 2030 αφορά την υλοποίηση 17 βασικών στόχων (Πίνακας 2.2) και 169 σχετικών υποστόχων που στο σύνολό τους επιδιώκουν τη διαμόρφωση εκείνων των συνθηκών που θα διασφαλίζουν την αξιοπρέπεια και την ευημερία των ανθρώπων, την περιβαλλοντική ισορροπία, την κοινωνική συνοχή και την ειρηνική συνύπαρξη. Η υλοποίηση αυτών των στόχων απαιτεί την εκδίπλωση ενός δικτύου παγκόσμιας και αλληλέγγυας δράσης, έτσι ώστε να κινητοποιηθούν τα απαραίτητα μέσα και να διατεθούν οι πόροι για την ενίσχυση των πιο αδύνατων και την εξάλειψη των διαχωρισμών, των διακρίσεων και των αποκλεισμών μέσα στις χώρες και μεταξύ των χωρών που υπονομεύουν το δικαίωμα και τη δυνατότητα συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων να διεκδικήσουν ισότιμα το δικό τους επίπεδο ευημερίας.

Επομένως, μέσω της Ατζέντας 2030 επιχειρείται η αναθεώρηση του επί χρόνια παγιωμένου κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού *status quo* προς ένα εκδημοκρατισμένο και ανθρωποκεντρικό σύστημα κοινωνικοοικονομικής διαχείρισης με παράλ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.2

Ατζέντα 2030: Στόχοι βιώσιμης ανάπτυξης

Στόχος 1	Εξάλειψη της φτώχειας σε όλες τις μορφές και παντού.
Στόχος 2	Εξάλειψη της πείνας, επίτευξη επισιτιστικής ασφάλειας, βελτίωση της διατροφής και προώθηση της βιώσιμης γεωργίας.
Στόχος 3	Εξασφάλιση υγιούς ζωής και προώθηση της ευημερίας για όλους και σε όλες τις ηλικίες.
Στόχος 4	Χωρίς αποκλεισμούς και ισότιμη ποιότητα της εκπαίδευσης και προώθηση των ευκαιριών διά βίου μάθησης για όλους.
Στόχος 5	Επίτευξη της ισότητας των φύλων και χειραφέτηση όλων των γυναικών και κοριτσιών.
Στόχος 6	Διασφάλιση της διαθεσιμότητας και της αειφόρου διαχείρισης του νερού και της αποχέτευσης για όλους.
Στόχος 7	Διασφάλιση της πρόσβασης σε οικονομικά προσιτή, αξιόπιστη, βιώσιμη και σύγχρονη ενέργεια για όλους.
Στόχος 8	Προώθηση της διαρκούς, χωρίς αποκλεισμούς και βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης, καθώς και της πλήρους και παραγωγικής απασχόλησης και της αξιοπρεπούς εργασίας για όλους.
Στόχος 9	Κατασκευή ανθεκτικών υποδομών, προαγωγή της βιώσιμης και χωρίς αποκλεισμούς εκβιομηχάνισης και υποστήριξη της καινοτομίας.
Στόχος 10	Μείωση των ανισοτήτων τόσο εντός όσο και μεταξύ των διαφόρων χωρών.
Στόχος 11	Επίτευξη ασφαλών, ανθεκτικών, βιώσιμων και χωρίς αποκλεισμούς πόλεων και οικισμών.
Στόχος 12	Διασφάλιση μεθόδων βιώσιμης κατανάλωσης και παραγωγής.
Στόχος 13	Ανάληψη επείγουσας δράσης για την καταπολέμηση της αλλαγής του κλίματος και των επιπτώσεών του.
Στόχος 14	Διατήρηση και αειφόρος χρήση των ωκεανών, των θαλασσών και των θαλάσσιων πόρων στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης.
Στόχος 15	Προστασία, αποκατάσταση και προαγωγή της αειφόρου χρήσης των χερσαίων οικοσυστημάτων, βιώσιμη διαχείριση των δασών, καταπολέμηση της απερήμωσης, ανάσχεση και αντιστροφή της υποβάθμισης του εδάφους και ανάσχεση της απώλειας της βιοποικιλότητας.
Στόχος 16	Προώθηση ειρηνικών και χωρίς αποκλεισμούς κοινωνιών για την αειφόρο ανάπτυξη, παροχή πρόσβασης στη δικαιοσύνη για όλους και οικοδόμηση αποτελεσματικών, υπεύθυνων και χωρίς αποκλεισμούς θεσμών σε όλα τα επίπεδα.
Στόχος 17	Ενίσχυση των μέσων εφαρμογής και αναζωογόνηση της παγκόσμιας σύμπραξης για τη βιώσιμη ανάπτυξη.

Πηγή: United Nations (2015a)

ληλο σεβασμό στην ισορροπία του οικοσυστήματος. Όπως τονίζεται και στη σχετική διακήρυξη (United Nations, 2015a: 4):

> [...] αποφασίζουμε μέχρι το 2030 να τερματίσουμε τη φτώχεια και την πείνα παντού, να αντιταχθούμε στις ανισότητες εντός και μεταξύ των χωρών, να οικοδομήσουμε ειρηνικές, δίκαιες και χωρίς αποκλεισμούς κοινωνίες, να προστατεύσουμε τα ανθρώπινα δικαιώματα και να προωθήσουμε την ισότητα των φύλων και να ενισχύσουμε τις γυναίκες και τα κορίτσια, και να εξασφαλίσουμε τη διαρκή προστασία του πλανήτη και των φυσικών πόρων. Δεσμευόμαστε επίσης για τη δημιουργία συνθηκών βιώσιμης και περιεκτικής οικονομικής μεγέθυνσης, κοινής ευημερίας και αξιοπρεπούς εργασίας για όλους λαμβάνοντας υπόψη τα διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης και δυναμικής σε εθνικό επίπεδο.

Οι ΣΒΑ, όπως καταγράφονται στην Ατζέντα 2030, μπορούν να επιτευχθούν στο πλαίσιο μιας Παγκόσμιας Συνεργασίας για τη βιώσιμη Ανάπτυξη η οποία με τη σειρά της πρέπει να στηριχτεί σε βασικές πολιτικές πρακτικές και μέσα που θα εξασφαλίζουν την πορεία προς ένα κοινωνικά, οικονομικά και περιβαλλοντικά βιώσιμο μέλλον. Στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής, η Ατζέντα 2030 βασίζεται στις στοχευμένες προτάσεις πολιτικής, όπως αυτές καταγράφονται και αναλύονται στην Ατζέντα «Addis Ababa Action» –στο εξής ΑΑΑ– (United Nations, 2015b), η οποία άλλωστε αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της Ατζέντας 2030 καθώς (United Nations, 2015a: 13):

> [...] υποστηρίζει, συμπληρώνει και βοηθά στην οριοθέτηση των μέσων για την επίτευξη των στόχων. Αφορά εγχώριους δημόσιους πόρους, εγχώριες και διεθνείς ιδιωτικές επιχειρήσεις και τη χρηματοδότησή τους, τη διεθνή αναπτυξιακή συνεργασία, το διεθνές εμπόριο ως κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης, το χρέος και τη βιωσιμότητά του, τον προσδιορισμό συστημικών προβλημάτων, την επιστήμη, την τεχνολογία, την καινοτομία, την ανάπτυξη ικανοτήτων και δεδομένων, την επίβλεψη και στη συνέχεια.

Ειδικότερα, η ΑΑΑ προσφέρει μια πιο λεπτομερή κατανόηση των οφελών και των κινδύνων που συνδέονται με διαφορετικούς τύπους χρηματοδότησης, θέτοντας σε κεντρικό επίπεδο τη συσχέτιση της χρηματοδότησης και της βιώσιμης ανάπτυξης. Προτείνει συγκεκριμένες κρατικές πολιτικές και ρυθμιστικά πλαίσια για την ενθάρρυνση των ιδιωτικών επενδύσεων που υποστηρίζουν τους ΣΒΑ. Εστιάζει στη σημασία των μακροπρόθεσμων επενδύσεων και την ανάγκη ευθυγράμμισης της χρηματοδότησης με τη βιώσιμη ανάπτυξη. Εξηγεί τις πιθανές συνεισφορές της κρατικής χρηματοδότησης, τονίζοντας τον αυξανόμενο ρόλο των εθνικών, διεθνών και πολυμερών αναπτυξιακών τραπεζών. Τονίζει ότι η ανάπτυξη και διάδοση της τεχνολογίας, όπως και η ανάπτυ-

ξη δεξιοτήτων και ικανοτήτων, αποτελούν βασικά μέσα για έναν βιώσιμο παραγωγικό εκσυγχρονισμό της οικονομίας. Ειδικότερα, δίνεται μεγάλη έμφαση στην ανάγκη σχεδιασμού και υιοθέτησης ενός σύνθετου πλέγματος πολιτικών απαραίτητων για τη βιώσιμη χρηματοδότηση και τη διασφάλιση της επίτευξης των ΣΒΑ που περιλαμβάνει την εφαρμογή κρατικών πολιτικών και θεσμικών παρεμβάσεων με στόχο την ενίσχυση των ιδιωτικών επενδύσεων που σχετίζονται άμεσα με τη διαμόρφωση συνθηκών βιώσιμης ανάπτυξης. Πολύ συνοπτικά, οι βασικές προτάσεις πολιτικής που συνοδεύουν την Ατζέντα 2030 επικεντρώνονται στους εξής άξονες (United Nations, 2015b):

1. Στην ορθή διαχείριση των δημόσιων πόρων.
2. Στην εγχώρια και διεθνή επιχειρηματικότητα καθώς και στα μέσα χρηματοδότησής της.
3. Στην ανάπτυξη μιας διεθνούς αναπτυξιακής συνεργασίας.
4. Στην ανάπτυξη/ενίσχυση του διεθνούς εμπορίου ως βασικό αναπτυξιακό όχημα.
5. Στη βιωσιμότητα του χρέους.
6. Στον εντοπισμό και στη διαχείριση ζητημάτων συστημικού χαρακτήρα.
7. Στην ενίσχυση της επιστήμης, της τεχνολογίας, της καινοτομίας και της οικονομικής και κοινωνικής σταθερότητας σε εγχώριο και σε διεθνές επίπεδο.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η Ατζέντα 2030 κάνει ένα ουσιαστικό ποιοτικό άλμα στην οικονομική θεώρηση της βιωσιμότητας της ανάπτυξης, ενσωματώνοντας ρητώς τη διάσταση της χρηματοδότησης και της βιωσιμότητας του χρέους. Να προσθέσουμε ότι η Ατζέντα Δράσης δεσμεύει τις χώρες να διπλασιάσουν τις προσπάθειες για την ουσιαστική μείωση των παράνομων χρηματοοικονομικών ροών έως το 2030, με σκοπό την τελική εξάλειψή τους με την πάροδο του χρόνου. Προς αυτό τον σκοπό, η Ατζέντα Δράσης καθιστά αναγκαία την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής, της διαφθοράς καθώς και της παράνομης εκροής χρήματος και κεφαλαίου μέσω ενός μείγματος αποτελεσματικότερων εποπτικών αρχών σε εγχώριο και διεθνές επίπεδο. Παράλληλα, κρίνεται αναγκαία η θεσμοθέτηση πιο αποτελεσματικών φοροεισπρακτικών μηχανισμών αλλά και κινήτρων για τον επαναπατρισμό των διαφυγόντων κεφαλαίων. Προς αυτό τον σκοπό, κρίνεται αναγκαία η συνεπής καταβολή των φόρων από τις επιχειρήσεις στις χώρες όπου δραστηριοποιούνται και δημιουργούν αξία.

Πέρα από την αναφορά στην εξασφάλιση της αποτελεσματικής χρήσης των δημόσιων πόρων, σημαντική κρίνεται και η αναφορά στην ενίσχυση των πολιτικών για την αντιμετώπιση της φτώχειας, της εισοδηματικής ανισότητας και του κοινωνικού αποκλεισμού, αλλά και της μείωσης των αναποτελεσματικών και με αρνητικό περιβαλλοντικό αποτύπωμα δαπανών (π.χ. επιδότηση ορυκτών καυσίμων). Σχετικά με την αποτελεσματικότερη χρήση

των δημόσιων πόρων, ιδιαίτερη σημασία μέσω της έκθεσης δίνεται στη δέσμευση όλων των χωρών να αναβαθμίσουν τους μηχανισμούς διαχείρισης και διανομής τους μέσω ενός πιο διάφανου, αποτελεσματικού και κοινωνικά πιο δίκαιου συστήματος φορολόγησης.

Σημαντική για τη διαμόρφωση και διατήρηση συνθηκών βιώσιμης ανάπτυξης, σύμφωνα με την Ατζέντα ΑΑΑ, είναι και η προσαρμογή της επιχειρηματικής δράσης σε ένα νέο μοντέλο όπου θα λαμβάνονται υπόψη και θα αξιολογούνται οι σχετικές περιβαλλοντικές, κοινωνικές και διοικητικές επιπτώσεις. Όπως αναφέρεται σχετικά, η δέσμευση των επιχειρήσεων σε ένα βιώσιμο μοντέλο οικονομικής διαχείρισης απαιτεί και την ταυτόχρονη ενίσχυση των σχετικών θεσμικών πλαισίων, για να εξασφαλιστεί η καλύτερη ευθυγράμμιση των κινήτρων του ιδιωτικού τομέα με τους δημόσιους στόχους της βιώσιμης ανάπτυξης. Παράλληλα, όμως, κρίνεται απαραίτητη η εξασφάλιση της προσβασιμότητας στις αγορές χρήματος και κεφαλαίου, όπως και η διασφάλιση της σταθερότητάς τους. Ταυτόχρονα, προτείνεται η ανάπτυξη ή η ενίσχυση των αγορών μακροπρόθεσμων ομολόγων με σκοπό τη χρηματοδοτική ενίσχυση των βιώσιμων επενδυτικών σχεδίων καθώς και η ενίσχυση των εποπτικών κανονισμών των κεφαλαιαγορών, ώστε να διασφαλιστεί όσο το δυνατό μια σχετική σταθερότητα.

Εξίσου σημαντική θεωρείται και η παροχή κινήτρων κατά μήκος της επενδυτικής αλυσίδας, ώστε να ευθυγραμμιστεί με τους μεσο-μακροπρόθεσμους ΣΒΑ, αλλά και η ενίσχυση της ρευστότητας όλων των επιχειρήσεων –μικρομεσαίων, μεσαίων, μικρών– μέσω της ευκολότερης πρόσβασής τους σε αναπτυξιακές τράπεζες ή σε άλλους χρηματοδοτικούς οργανισμούς. Σύμφωνα με την Ατζέντα Δράσης, η εναρμόνιση της επιχειρηματικότητας και των συνεπαγόμενων επενδυτικών επιλογών με τους ΣΒΑ, καθώς επίσης και η ενίσχυση της χρηματοδότησής τους πρέπει να συνοδεύεται και από ένα αναθεωρημένο/ενισχυμένο εποπτικό σύστημα που θα διασφαλίζει και τη σταθερότητα και τη βιωσιμότητα του τραπεζικού και του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Η Ατζέντα ΑΑΑ θέτει ως βασική παράμετρο της βιώσιμης ανάπτυξης τη σταθερότητα και τη βιωσιμότητα του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Αυτή η προσέγγιση έχει ιδιαίτερη θεωρητική και πρακτική αξία, καθώς όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια, η βιωσιμότητα και η ευθραυστότητα των οικονομικών μονάδων και των θεσμικών τομέων είναι σημαντική, γιατί προσδιορίζει την ομαλή αναχρηματοδότησή τους διασφαλίζοντας τις ροές ρευστότητας και κατ' επέκταση τη φερεγγυότητά τους.

Ένα επίσης σημαντικό ζήτημα που θέτει η ΑΑΑ είναι αυτό της διεθνούς συνεργασίας. Δεδομένου του γεγονότος ότι ο βασικός σκοπός της είναι η διαμόρφωση εκείνων των συνθηκών, σε οικονομικό, κοινωνικό και περιβαλλοντικό επίπεδο, διασφάλισης ενός βιώσιμου μέλλοντος για όλους, κρίνεται απαραίτητη η συνεργασία σε διεθνές επίπεδο ώστε να εξασφαλιστεί η απαραίτητη σχετική ρευστότητα σε όλους. Αυτό συνεπάγεται

την ενίσχυση της επίσημης αναπτυξιακής βοήθειας από τις ανεπτυγμένες οικονομίες προς τις αναπτυσσόμενες και τις λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες. Το ζήτημα της ευθραυστότητας αποκτά έτσι ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον και σημασία, διότι προσδιορίζει τη βιωσιμότητα της εθνικής οικονομίας και συνεπώς της πρόσβασής της σε διεθνή χρηματοδότηση. Στο πεδίο αυτό και σε συνδυασμό με την επίσημη αναπτυξιακή βοήθεια από τις ανεπτυγμένες χώρες, η Ατζέντα Δράσης ΑΑΑ υπογραμμίζει τον σημαντικό ρόλο των αναπτυξιακών τραπεζών για τη χρηματοδοτική ενίσχυση της βιώσιμης αναπτυξιακής δράσης των χωρών μέσω της διασφάλισης της προσβασιμότητάς τους σε επαρκή και βιώσιμη χρηματοδότηση. Παράλληλα, τονίζεται ο σημαντικός ρόλος των αναπτυξιακών τραπεζών στην υλοποίηση της ατζέντας για τη βιώσιμη ανάπτυξη μέσω της χρηματοδότησης επενδύσεων που θα δημιουργούν και θα διασφαλίζουν ένα κοινωνικά πιο δίκαιο και περιβαλλοντικά πιο ισόρροπο μέλλον (United Nations, 2015b: 40).

Είναι επίσης απαραίτητο να αναφέρουμε ότι ως ιδιαιτέρως σημαντική για την υλοποίηση της Ατζέντας 2030 και κατ' επέκταση για την πορεία προς ένα βιώσιμο μέλλον αξιολογείται και η μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του χρέους και η πιστοληπτική φερεγγυότητα των χωρών μέσω συντονισμένων πολιτικών που θα στοχεύουν στην ελάφρυνση, αναδιάρθρωση και σωστή διαχείριση καθώς όπως υποστηρίζεται (United Nations, 2015b: 49):

> η βιωσιμότητα του χρέους πρέπει να αποτελεί ευθύνη τόσο των δανειζόμενων όσο και των πιστωτών τους. Συνεπώς, οφειλέτες και πιστωτές πρέπει να συνεργαστούν για να την πρόληψη και την επίλυση μη βιώσιμων καταστάσεων χρέους. Η διατήρηση επιπέδων βιώσιμου χρέους είναι ευθύνη των δανειζόμενων χωρών εντούτοις και οι δανειστές πρέπει να δανείζουν με τρόπους που δεν υπομονεύουν τη βιωσιμότητα του χρέους των χωρών.

Κατά συνέπεια, η βιωσιμότητα του χρέους, εν προκειμένω του κρατικού, και η σταθερότητα του ευρύτερου χρηματοπιστωτικού συστήματος αποτελούν βασικές συνιστώσες του εγχειρήματος της δημιουργίας συνθηκών βιώσιμης ανάπτυξης. Άλλωστε και στην Ατζέντα Δράσης τονίζεται η σημασία της διεθνούς χρηματοπιστωτικής σταθερότητας και της διεθνούς συνεργασίας για την αντιμετώπιση της υπερβολικής αστάθειας και, κατ' επέκταση, της ανάγκης αντιμετώπισης των κινδύνων που συνδέονται τόσο με τις «σκιώδεις» τραπεζικές συναλλαγές όσο και με τα συστημικά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα. Για την ενίσχυση της υλοποίησης αυτών των στόχων, υπάρχει παράλληλα δέσμευση για την αλλαγή στον τρόπο αξιολόγησης της πιστοληπτικής ικανότητας μέσω «[…] μέτρων που αυξάνουν την ανταγωνιστικότητα και μειώνουν τη σύγκρουση συμφερόντων» (United Nations, 2015b: 55).

Επιπλέον, για την υλοποίηση των ΣΒΑ κρίνεται απαραίτητη η ενίσχυση της ρευστότητας κυρίως των αναπτυσσόμενων και των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών, ώστε να δημιουργηθούν ουσιαστικά οι συνθήκες που θα μειώσουν το σχετικό αναπτυξιακό κενό και θα επιταχύνουν την οικονομική και κοινωνική προσαρμογή τους στις βασικές γραμμές πολιτικής προς ένα βιώσιμο μέλλον για όλους. Επομένως, οι ΣΒΑ και οι σχετικές πολιτικές επιτάσσουν αλλαγές με σκοπό να μειωθούν οι ανισότητες όχι μόνο εντός των χωρών αλλά και μεταξύ αυτών, δεδομένης και της βασικής αρχής «no one will be left behind» της Ατζέντας 2030. Αυτή η ισότητα μεταξύ το χωρών δεν αφορά μόνο την ενίσχυση μιας «catch-up» διαδικασίας των αναπτυσσόμενων χωρών σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, αλλά και την αυξημένη συμμετοχή τους στους διεθνείς οργανισμούς και στη σχετική λήψη αποφάσεων. Όπως τονίζεται σχετικά (United Nations, 2015c: 8):

> […] η Ατζέντα ζητά περαιτέρω αύξηση της φωνής και της εκπροσώπησης των αναπτυσσόμενων χωρών στον καθορισμό παγκόσμιων κανόνων και στα όργανα λήψης αποφάσεων συμπεριλαμβανομένων του ΔΝΤ, της Παγκόσμιας Τράπεζας και των οργάνων θέσπισης χρηματοπιστωτικών κανόνων. Ως κύριοι μέτοχοι των κύριων διεθνών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, τα κράτη-μέλη δεσμεύονται να επιλέγουν τους ηγέτες τους μέσω ανοικτών και διαφανών, φυλετικά ισόρροπων και αξιοκρατικών διαδικασιών και να δημιουργήσουν ένα πιο ποικιλόμορφο προσωπικό. Η ΑΑΑ τονίζει επίσης τη σημασία της διασφάλισης ότι οι διεθνείς συμφωνίες, οι κανόνες και τα 9 πρότυπα συνάδουν μεταξύ τους και με την πρόοδο προς τους ΣΒΑ, και ενθαρρύνει τα αναπτυξιακά χρηματοδοτικά ιδρύματα να ευθυγραμμίσουν τις επιχειρηματικές τους πρακτικές με την Ατζέντα 2030 για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη.

Η εφαρμογή και διατήρηση των ΣΒΑ επιτάσσει και την ανάγκη ενίσχυσης των ήδη υπαρχόντων δυνατοτήτων αλλά και τη δημιουργία νέων διαδικασιών ενίσχυσης των παραγωγικών δυνατοτήτων των εθνικών οικονομιών. Σε αυτό το πλαίσιο, αξιολογείται ως πολύ σημαντικός ο ρόλος της επιστήμης, της τεχνολογίας και της καινοτομίας. Η Ατζέντα Δράσης εστιάζει στον καθοριστικό ρόλο της καινοτομίας και προτείνει τη χρηματοδοτική ενίσχυση των σχετικών προγραμμάτων μέσω της δημιουργίας ειδικών ταμείων καινοτομίας, ενώ παράλληλα τονίζει και τον σημαντικό ρόλο της αποτελεσματικής αξιοποίησης των εγχώριων πόρων, της διεθνούς υποστήριξης για την ανάπτυξη των τοπικών κεφαλαιαγορών, των συμπράξεων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, των ξένων άμεσων επενδύσεων και των υποδομών (United Nations, 2015b).

Εν κατακλείδι, υποστηρίζεται ότι για ένα βιώσιμο μέλλον σε επίπεδο ασκούμενης οικονομικής πολιτικής μπορούν να βρεθούν λύσεις (United Nations, 2015b: 8):

> Μεταξύ άλλων μέσω της ενίσχυσης των κρατικών πολιτικών, των ρυθμιστικών πλαισίων και της χρηματοδότησης σε όλα τα επίπεδα, απεγκλωβίζοντας τη μετασχηματιστική δυναμική των ανθρώπων και του ιδιωτικού τομέα, και παρέχοντας κίνητρα για αλλαγές στη χρηματοδότηση καθώς και στην κατανάλωση και τα πρότυπα παραγωγής για τη στήριξη της αειφόρου ανάπτυξης. [...] Η ενίσχυση των εθνικών και διεθνών πλαισίων πολιτικής καθώς και των ρυθμιστικών πλαισίων και της συνοχή τους, η αξιοποίηση των δυνατοτήτων της επιστήμης, της τεχνολογία και της καινοτομίας, το κλείσιμο των τεχνολογικών κενών και η κλιμάκωση της ανάπτυξης ικανοτήτων σε όλα τα επίπεδα είναι απαραίτητα για τη στροφή προς την αειφόρο ανάπτυξη και την εξάλειψη της φτώχειας.

2.3 Βιώσιμη ανάπτυξη στην ΕΕ: Στόχοι και πολιτικές

Η αειφόρος ανάπτυξη αποτέλεσε από την αρχή βασικό πυλώνα του καταστατικού της ΕΕ. Βάσει του άρθρου 3 της Συνθήκης της ΕΕ,[4] η Ένωση θέτει ως πρωταρχικό της στόχο την αειφόρο ανάπτυξη με κύριους πυλώνες την ισόρροπη οικονομική μεγέθυνση, τη σταθερότητα των τιμών, την κοινωνική οικονομία της αγοράς με υψηλή ανταγωνιστικότητα, την πλήρη απασχόληση, την κοινωνική πρόοδο και το υψηλό επίπεδο προστασίας και βελτίωσης της ποιότητας του περιβάλλοντος. Σημειώνεται επίσης ότι η ΕΕ θέτει ως κύρια επιδίωξή της την αντιμετώπιση των φαινομένων του κοινωνικού αποκλεισμού και των κοινωνικών διακρίσεων και προωθεί την κοινωνική δικαιοσύνη και προστασία, την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών, την αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών και την προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού. Παρατηρούμε λοιπόν ότι η Ατζέντα 2030 και οι 17 ΣΒΑ για τη βιώσιμη ανάπτυξη διασυνδέονται σε σημαντικό βαθμό με την υφιστάμενη ατζέντα πολιτικής της ΕΕ, καθιστώντας την μέρος πλέον ενός ιστορικού, παγκόσμιου πλαισίου πολιτικών προτεραιοτήτων και στόχων για την επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης.

Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, υπάρχει μια αξιοσημείωτη πρόοδος που καθιστά πλέον κοινά αποδεκτή την ανάγκη για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση μιας νέας μακροπρόθεσμης στρατηγικής για μια βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη για το μέλλον της ΕΕ (European Commission, 2020a). Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σε εκείνες τις συνθήκες που επιδρούν στις κοινωνίες και τους πολίτες, αλλά επίσης και στις επιχειρήσεις και το οικονομικό περιβάλλον. Η χρηματοδότηση,

4. https://eur-lex.europa.eu/

η ανθεκτικότητα, η βιομηχανική παραγωγή και η ανταγωνιστικότητα, οι δεξιότητες του εργατικού δυναμικού, η καινοτομία και η στήριξη των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων συνθέτουν τους προσδιοριστικούς παράγοντες των σύγχρονων βιώσιμων οικονομιών και κοινωνιών. Η δέσμευση της ΕΕ να διαδραματίσει έναν ενεργό ρόλο στην παγίωση ενός βιώσιμου σχήματος οικονομικής, κοινωνικής και περιβαλλοντικής διαχείρισης επιβεβαιώνεται και από τους πολιτικούς στόχους και τις δεσμεύσεις της νυν προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ursula von der Leyen μέσω του προγράμματός της για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Επιτροπής 2019-2024 (Ursula von der Leyen, 2019). Ειδικότερα, στο κείμενό της σχετικά με τις βασικές πολιτικές προτάσεις/προτεραιότητές της ως προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, αναφέρεται η αναγκαιότητα της δημιουργίας ενός νέου ευρωπαϊκού πλαισίου δράσης που να στοχεύει στη βιώσιμη χρήση των φυσικών πόρων, την προώθηση της καινοτομίας και τη διασφάλιση μιας περισσότερο ανθρωποκεντρικής οικονομίας, όπου θα σέβεται τον εργαζόμενο, θα αμβλύνει τις ανισότητες και θα εξασφαλίζει ένα ισότιμο, αξιοπρεπές μέλλον για όλους τους Ευρωπαίους πολίτες της Ένωσης.

Παρατηρούμε λοιπόν μια εννοιολογική προσαρμογή της εν λόγω παρέμβασης της προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στον ορισμό της βιώσιμης ανάπτυξης, όπως αυτή προσδιορίζεται μέσα από τους ΣΒΑ της Ατζέντας 2030. Προτάσσεται η επιλογή της δημιουργίας μίας ένωσης που θα προασπίζεται την ισότητα, το κράτος δικαίου και τη δημοκρατία, ενώ παράλληλα θα στοχεύει στην ενίσχυση της ανθεκτικότητας των εθνικών οικονομιών με παράλληλο σεβασμό στην περιβαλλοντική ισορροπία και τη βιοποικιλότητα. Σε αυτό το πλαίσιο, οι πολιτικές κατευθύνσεις και πρωτοβουλίες της προέδρου και τα ετήσια προγράμματα εργασίας της Επιτροπής συνθέτουν τη στρατηγική της ΕΕ προς την υλοποίηση των ΣΒΑ (Πίνακας 2.3).

Οι κύριες θεσμικές πρωτοβουλίες της Επιτροπής συνοψίζονται ως εξής (European Commission, 2020b):

1. Ευρωπαϊκό Εξάμηνο οικονομικής διακυβέρνησης: συντονισμός οικονομικών πολιτικών.
2. Το πολυετές δημοσιονομικό πλαίσιο και το μέσο ανάκαμψης «Next Generation EU».
3. Ενσωμάτωση των ΣΒΑ στη χάραξη πολιτικής με τη χρήση εργαλείων καλύτερης ρύθμισης.
4. Διασφάλιση της συνοχής των πολιτικών για την αειφόρο ανάπτυξη Σύνδεση της ΕΕ με τον υπόλοιπο κόσμο.
5. Παρακολούθηση και υποβολή εκθέσεων.
6. Συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών, του ιδιωτικού τομέα και άλλων ενδιαφερομένων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.3

ΕΕ και πρωτοβουλίες στην κατεύθυνση της βιώσιμης ανάπτυξης

Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία: Μια νέα αναπτυξιακή στρατηγική για τον μετασχηματισμό της ΕΕ σε μια δίκαιη, χωρίς αποκλεισμούς και ευημερούσα κοινωνία, με μια σύγχρονη ανταγωνιστική οικονομία που θα βασίζεται στη γνώση και την αποδοτική χρήση πόρων, που δεν θα υπάρχουν καθαρές εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου μέχρι το 2050, και που θα προστατεύει, θα συντηρεί και θα ενισχύει το φυσικό κεφάλαιο της ΕΕ και θα προστατεύει την υγεία και την ευημερία των πολιτών από κινδύνους που σχετίζονται με το περιβάλλον.
Επικοινωνία της ετήσιας στρατηγικής για τη βιώσιμη ανάπτυξη 2020 που ανοίγει και τον κύκλο της ευρωπαϊκής εξάμηνης εποπτείας και ενσωματώνει τους ΣΒΑ.
Ανακοίνωση σχετικά με το επενδυτικό σχέδιο για την Πράσινη Συμφωνία: η στρατηγική της ΕΕ για την ενίσχυση της βιώσιμης της δημόσιας-ιδιωτικής χρηματοδότησης την επόμενη δεκαετία.
Πρόταση για τη δημιουργία Ταμείου Δίκαιης Μετάβασης.[5]
Ανακοίνωση για μια ισχυρή κοινωνική Ευρώπη για δίκαιες μεταβάσεις.[6]
Συντονισμός κοινής ευρωπαϊκής αντίδρασης στην επιδημία του Covid-19[7] και της αντιμετώπισης της συνεπαγόμενης υγειονομικής κρίσης και του οικονομικού αντίκτυπου.
Ανακοίνωση για μια Ένωση Ισότητας: Στρατηγική για την Ισότητα των Φύλων 2020-2025.[8]
Ανακοίνωση για μια νέα βιομηχανική στρατηγική για την Ευρώπη.[9]
Ένα νέο σχέδιο δράσης για την κυκλική οικονομία για μια καθαρότερη και πιο ανταγωνιστική Ευρώπη.[10]
Ανακοίνωση για μια Ευρωπαϊκή Στρατηγική για τη Βιοποικιλότητα έως το 2030.[11]
Ανακοίνωση για μια στρατηγική «Από το αγρόκτημα στο πιάτο» για ένα δίκαιο, υγιές και περιβαλλοντικά φιλικό σύστημα τροφίμων.[12]
Κοινή Ανακοίνωση για ένα σχέδιο δράσης της ΕΕ για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Δημοκρατία 2020-2024.[13]

5. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0022
6. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0014
7. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0112
8. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0152
9. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0102
10. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A98%3AFIN
11. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52020DC0380
12. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0381
13. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020JC0005

Ανακοίνωση για την Ευρωπαϊκή Ατζέντα Δεξιοτήτων για βιώσιμη ανταγωνιστικότητα, κοινωνική δικαιοσύνη και ανθεκτικότητα.[14]
Πακέτο για δίκαιη και απλή φορολογία, συμπεριλαμβανομένης της ανακοίνωσης για ένα σχέδιο δράσης για δίκαιη και απλή φορολογία που υποστηρίζει την ανάκαμψη[15] και ανακοίνωση για μια ορθή φορολογική διαχείριση στην ΕΕ και όχι μόνο.[16]
Ανακοίνωση για την ενίσχυση για τον κλιματικό στόχο της Ευρώπης για το 2030: Επένδυση σε ένα κλιματικά ουδέτερο μέλλον προς όφελος των λαών μας.[17]
Το Νέο Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο και τις συνοδευτικές νομοθετικές προτάσεις και συστάσεις.[18]Ανακοίνωση για την επίτευξη του Ευρωπαϊκού Πλαισίου Εκπαίδευσης έως το 2025.[19]
Πρόταση για τη θέσπιση 8ου Προγράμματος Δράσης για το Περιβάλλον.[20]
Ανακοίνωση για ένα Ευρωπαϊκό Κύμα Ανανέωσης.[21]
Ανακοίνωση σχετικά με μια Στρατηγική για τα Χημικά και την Αειφορία.[22]
Πρόταση για μια οδηγία σχετικά με τους επαρκείς Κατώτατους Μισθούς στην Ευρωπαϊκή Ένωση.[23]

Πηγή: European Commission (2020b)

Οι πολιτικές προτεραιότητες και σχετικές στοχεύσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στηρίζονται στο αναπτυξιακό τρίγωνο οικονομία-κοινωνία-περιβάλλον, επιδιώκοντας να συνδυάσουν την ανταγωνιστικότητα των αγορών με την ψηφιακή αναβάθμιση, τη βιώσιμη χρήση των πόρων, τη δημόσια υγεία και την κοινωνική συνοχή και ασφάλεια. Η ΕΕ έχει δεσμευτεί πλήρως να εφαρμόσει την Ατζέντα 2030 τόσο μέσω της «Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας» (European Commission, 2019) όσο και μέσω του working paper με τίτλο «Παραλαμβάνοντας τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης του ΟΗΕ. Μια

14. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2020:274:FIN
15. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2020:0312:FIN
16. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2020:0313:FIN
17. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0562
18. https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/1_en_act_part1_v7_1.pdf
19. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0625
20. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52020PC0652
21. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0662
22. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A667%3AFIN
23. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0682

περιεκτική προσέγγιση» (European Commission, 2020a). Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι (European Commission, 2020a: 7):

> Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία είναι μια σημαντική εμβληματική πρωτοβουλία και προβάλει τη νέα στρατηγική ανάπτυξης της ΕΕ, η εφαρμογή της οποίας θα συμβάλει άμεσα στην επίτευξη τουλάχιστον 12 από τους 17 ΣΒΑ. Καταδεικνύει τη φιλοδοξία της Επιτροπής, να οικοδομήσει μια σύγχρονη, αποδοτική από πλευράς πόρων, καθαρή, κυκλική και ανταγωνιστική οικονομία που αντιμετωπίζει τις κλιματικές και περιβαλλοντικές προκλήσεις, διασφαλίζει μια δίκαιη και χωρίς αποκλεισμούς μετάβαση για όλους, και κατά συνέπεια αντιμετωπίζει πολλές από τις προκλήσεις της Ατζέντας 2030.

Αναγνωρίζοντας την οικονομική και κοινωνική απειλή της κλιματικής αλλαγής και της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, βασικός στόχος της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας, είναι η δημιουργία μιας αποδοτικής και πλήρως ανταγωνιστικής ευρωπαϊκής οικονομίας μέσω της μείωσης της εκπομπής των αερίων θερμοκηπίου μέχρι το 2050, της αποσύνδεσης της οικονομικής ανάπτυξης από τη χρήση των πόρων αλλά και της δέσμευσης πως σε αυτή τη μεταβατική διαδικασία κανένα άτομο και κανένα μέρος δεν θα μείνει πίσω. Αυτές οι στοχεύσεις προϋποθέτουν την αναδιαμόρφωση και τον μετασχηματισμό του υφιστάμενου ευρωπαϊκού οικονομικού μοντέλου που θα βασίζεται στους εξής βασικούς πυλώνες: 1) στον μετασχηματισμό της οικονομίας και της κοινωνίας, 2) στον καθαρισμό του ενεργειακού συστήματος και 3) στην ενίσχυση της παγκόσμιας δράσης για το κλίμα. Η πράσινη μετάβαση προϋποθέτει τη δημιουργία αγορών για πράσινες τεχνολογίες και προϊόντα, οι οποίες θα αποφέρουν αντίστοιχες αλλαγές σε ολόκληρη την αλυσίδα παραγωγής αξίας.[24] Παράλληλα, κρίνεται σημαντική και η ενίσχυση των ευρωπαϊκών επενδύσεων σε υποδομές ανανεώσιμων πηγών ενέργειας,[25] καθώς επίσης και η αύξηση των στόχων ενεργειακής απόδοσης με τρόπο που να μειώνει την κατανάλωση ενέργειας και το σχετικό ενεργειακό κόστος τόσο για τους καταναλωτές όσο και για τη βιομηχανία.[26]

---

24. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα 27 κράτη-μέλη της ΕΕ δεσμεύτηκαν να μετατρέψουν την ΕΕ στην πρώτη κλιματικά ουδέτερη ήπειρο έως το 2050, μειώνοντας τις εκπομπές κατά τουλάχιστον 55% έως το 2030, σε σύγκριση με τα επίπεδα του 1990. Ωστόσο, ο πόλεμος στην Ουκρανία και η ενεργειακή κρίση δημιουργούν μια νέα ενεργειακή πραγματικότητα που αυξάνει σημαντικά τον κίνδυνο καθυστέρησης της πράσινης μετάβασης στην ΕΕ.

25. Η Επιτροπή έχει προτείνει την αύξηση του ποσοστού των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας στο ενεργειακό μείγμα της ΕΕ στο 40%.

26. Στόχος είναι η μείωση της πρωτογενούς κατανάλωσης ενέργειας κατά 36-39% το 2030.

Στο πλαίσιο της εξοικονόμησης ενέργειας, αλλά και της δέσμευσης για μια κοινωνικά δίκαιη πράσινη μετάβαση, δημιουργήθηκε ένα νέο Κοινωνικό Ταμείο για το Κλίμα με σκοπό τη στήριξη των πολιτών της ΕΕ που πλήττονται περισσότερο ή διατρέχουν κίνδυνο ενεργειακής ή κινητικής φτώχειας. Πάνω από όλα όμως, βασικός ευρωπαϊκός στόχος και δέσμευση είναι η αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ισορροπίας και κατά συνέπεια της βιοποικιλότητας. Ειδικότερα, προτείνεται η αποκατάσταση των ευρωπαϊκών δασών, εδαφών και υγροτόπων. Η κυκλική και βιώσιμη διαχείριση των σχετικών πόρων θεωρείται πως θα οδηγήσει στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, στην παροχή βιώσιμων ενεργειακών πόρων και τη δημιουργία ποιοτικών θέσεων εργασίας. Η υλοποίηση της Πράσινης Συμφωνίας μέσω των επενδύσεων σε ανανεώσιμες πηγές ενέργειας αλλά και της ανάπτυξης περιβαλλοντικά φιλικών τεχνολογιών θεωρείται ως ένα εν δυνάμει εφαλτήριο για μια διεθνή συνεργασία που θα οδηγήσει σε μια αναπτυσσόμενη παγκόσμια πράσινη αγορά.

Ο προσανατολισμός της πολιτικής της ΕΕ προς ένα βιώσιμο μέλλον επιβεβαιώνεται, πέρα από την Πράσινη Συμφωνία, και από τον νόμο για το κλίμα, τη νέα Βιομηχανική Στρατηγική για την Ευρώπη,[27] την Ετήσια Στρατηγική Βιώσιμης Ανάπτυξης 2020 και 2021,[28] την επικαιροποιημένη Ευρωπαϊκή Ατζέντα Δεξιοτήτων[29] και τον Ευρωπαϊκό Χώρο Εκπαίδευσης.[30] Παράλληλα, η δέσμευση της ευρωπαϊκής επιτροπής για μια βιώσιμη οπτική και δράση φαίνεται μέσα από μια σειρά δημοσιευμένων κειμένων, ενδεικτικά τα «Επόμενα βήματα για ένα βιώσιμο Ευρωπαϊκό μέλλον» (European Commission, 2016), η «Η Ευρωπαϊκή Συναίνεση για την Ανάπτυξη» (European Commission, 2017) και το «Προς μια βιώσιμη Ευρώπη έως το 2030» (European Commission, 2019b).

Επιπλέον, η στρατηγική μετάβασης της ΕΕ σε ένα βιώσιμο μέλλον, ενισχύεται και από τον ευρωπαϊκό πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων που διακηρύχθηκε από όλα τα θεσμικά όργανα της ΕΕ το 2017 και λειτουργεί συμπληρωματικά –μέσω των 20 αρχών του (Σχήμα 2.3)– στοχεύοντας σε μια κοινωνικά πιο δίκαιη μετάβαση στην κλιματική ουδετερότητα, την ψηφιοποίηση και τη δημογραφική αλλαγή (European Commission, 2017). Στόχος του συγκεκριμένου πυλώνα είναι η βελτίωση των ίσων ευκαιριών, η πρόσβαση σε υψηλής ποιότητας και χωρίς αποκλεισμούς θέσεις εργασίας στην εκπαίδευση για όλους, δίκαιες συνθήκες εργασίας και κοινωνική προστασία και ένταξη. Ειδικότερα, το Σχέδιο Δράσης για τα Κοινωνικά Δικαιώματα[31] έχει ως στόχο την αξιο-

27. European Commission (2020d).

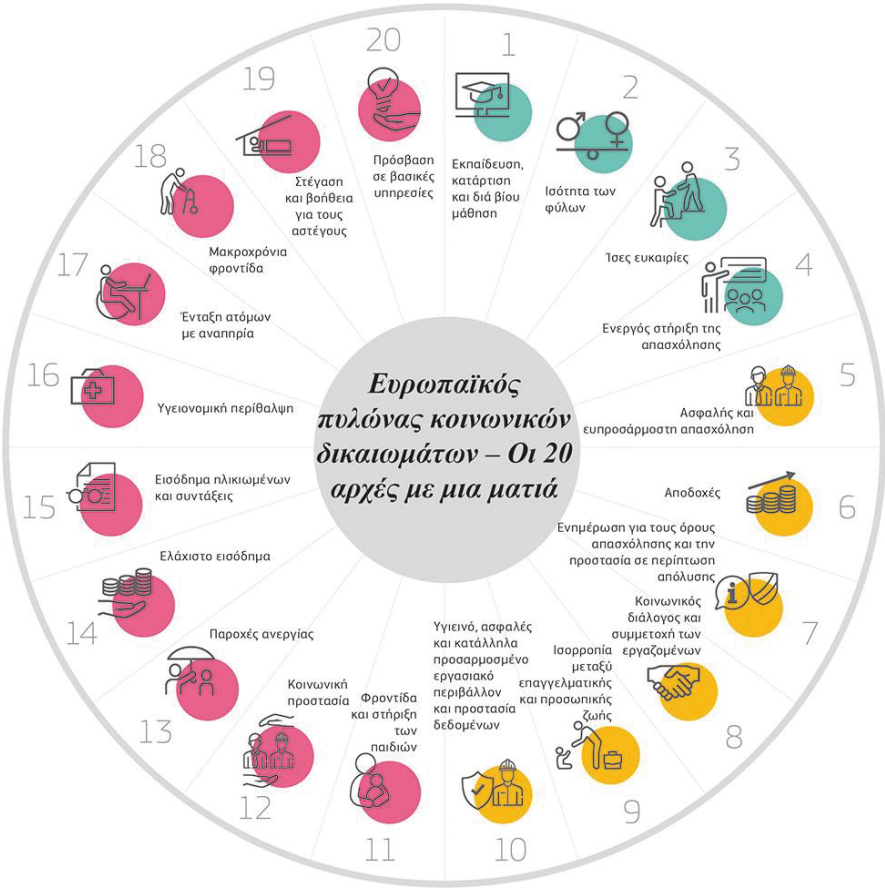
28. European Commission (2019c, 2020b).

29. European Commission (2020e).

30. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/IP_20_1743

31. European Commission (2021b).

ΣΧΗΜΑ 2.3
Ευρωπαϊκός πυλώνας κοινωνικών δικαιωμάτων

Πηγή: European Commission (2021b)

ποίηση και ενίσχυση των δράσεων που ήδη έχουν αναληφθεί μετά τη διακήρυξη για τις 20 αρχές του ευρωπαϊκού πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων (Σχήμα 2.3) ώστε, όπως υποστηρίζει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (European Commission, 2017: 4):

> να διασφαλιστεί ότι η μετάβαση στην κλιματική ουδετερότητα, η ψηφιοποίηση και η δημογραφική αλλαγή θα είναι κοινωνικά δίκαιες και ότι η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία και η επερχόμενη ψηφιακή δεκαετία 2030 θα είναι επιτυχείς για όλους τους Ευρωπαίους.

Δηλαδή, ο ευρωπαϊκός πυλώνας δικαιωμάτων συμπληρώνει τους στόχους της ΕΕ για πράσινη και ψηφιακή μετάβαση καθώς και για την παγίωση μιας ανταγωνιστικής ευρωπαϊκής οικονομίας (European Commission, 2021a).

2.3.1 Ευρωπαϊκός κοινωνικός πυλώνας: Απασχόληση, δεξιότητες και κοινωνική προστασία

Σύμφωνα με το Σχέδιο Δράσης των Κοινωνικών Δικαιωμάτων, η Επιτροπή προτείνει τρεις κοινωνικούς στόχους της ΕΕ που θα πρέπει να επιτευχθούν έως το τέλος της δεκαετίας στους τομείς της απασχόλησης, των δεξιοτήτων και της κοινωνικής προστασίας, ώστε σε συνδυασμό με την οικονομική ενίσχυση μέσω του πολυετούς δημοσιονομικού πλαισίου (ΠΔΠ) 2021-2027,[32] αλλά και του προγράμματος NextGenerationEU,[33] να επιταχυνθούν οι διαδικασίες για οικονομικά και κοινωνικά ισχυρή ΕΕ με σημαντικό βιώσιμο αντίκτυπο.

Όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 2.4, ο πρώτος στόχος αφορά την αγορά εργασίας και ειδικότερα τη διαμόρφωση εκείνων των συνθηκών ώστε να εξασφαλίσουν την απάσχόληση τουλάχιστον του 78% του πληθυσμού ηλικίας 20 έως 64 ετών. Παράλληλα, τονίζεται η ανάγκη διαμόρφωσης μιας αγοράς εργασίας χωρίς φυλετικές διακρίσεις και αποκλεισμούς μειονοτικών κοινωνικών ομάδων.[34] Για τη δημιουργία μιας αγοράς εργασίας χωρίς αποκλεισμούς, επισημαίνεται και η ανάγκη ενίσχυσης των υποδομών προσχολικής εκπαίδευσης για να ενισχυθεί η ισότιμη συμμετοχή και των γυναικών, αλλά και η μείωση του ποσοστού των νέων 15-29, που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης.

Επιπλέον, σημαντική κρίνεται και η αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των ενηλίκων στην κατάρτιση, καθώς θα συμβάλλει στη «βελτίωση της απασχολησιμότητας, την ενίσχυση της καινοτομίας, τη διασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης και τη γεφύρωση του χάσματος των ψηφιακών δεξιοτήτων» (Euroepan Commission, 2021b: 7). Η απόκτηση μιας ισχυρής βάσης δεξιοτήτων κατά την αρχική εκπαίδευση και κατάρτιση είναι βασική τόσο για την πρόσβαση στην αγορά εργασίας όσο και για τη μετέπειτα αναβάθμιση των δεξιοτήτων. Παράλληλα, η πρόωρη εγκατάλειψη της βασικής εκπαίδευσης μειώνει

32. https://ec.europa.eu/info/publications/adopted-mff-legal-acts_en

33. https://ec.europa.eu/info/strategy/recovery-plan-europe_el#nextgenerationeu

34. Για παράδειγμα, τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, χαμηλής ειδίκευσης, με αναπηρίες, άτομα που ζουν σε αγροτικές και απομακρυσμένες περιοχές, τα άτομα ΛΟΑΤΚΙ, και άλλες εθνοτικές ή φυλετικές μειονότητες, ιδίως αυτές που διατρέχουν κίνδυνο αποκλεισμού ή διακρίσεων, καθώς και τα άτομα με μεταναστευτικό υπόβαθρο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.4

Σχέδιο δράσης κοινωνικών δικαιωμάτων: Οι τρεις στόχοι

Στόχος 1: Τουλάχιστον το 78% του πληθυσμού ηλικίας 20 έως 64 ετών θα πρέπει να εργάζεται έως το 2030.
Μείωση τουλάχιστον στο ήμισυ του χάσματος μεταξύ των φύλων ως προς την απασχόληση.
Αύξηση στην παροχή επίσημης προσχολικής εκπαίδευσης και φροντίδας (ΠΕΦ).
Μείωση του ποσοστού των νέων ηλικίας 15-29 ετών που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης (ΕΑΕΚ) από 12,6% (2019) σε 9%.
Στόχος 2: Τουλάχιστον το 60% όλων των ενηλίκων θα πρέπει να συμμετέχουν σε κατάρτιση κάθε χρόνο.[35]
Τουλάχιστον το 80% των ατόμων ηλικίας 16-74 ετών θα πρέπει να έχουν βασικές ψηφιακές δεξιότητες.
Περαιτέρω μείωση της πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου.
Στόχος 3: Ο αριθμός των ατόμων που αντιμετωπίζουν κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού θα πρέπει να μειωθεί κατά τουλάχιστον 15 εκατομμύρια έως το 2030.

Πηγή: European Commission (2021a)

περαιτέρω την προσβασιμότητα στην αγορά εργασίας, εντείνωντας την ανεργία, την οικονομική δυσχέρεια και κατ' επέκταση την οικονομική και κοινωνική ανισότητα καθώς και τον κοινωνικό αποκλεισμό. [35]

Πρακτικά, η ΕΕ μέσα από το σχέδιο δράσης των Κοινωνικών Δικαιωμάτων και τον τρίτο στόχο επικεντρώνεται στο ζήτημα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, θέτωντας ως στόχο τη μείωση του αριθμού των ατόμων που ζουν σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στα 15 εκατομμύρια έως το 2030. Σημαντικό είναι το 1/3 αυτών των ατόμων να είναι παιδιά, ώστε να δοθεί μια νέα ώθηση στη ζωή τους και να απεγκλωβιστούν από τον διαγενεακό κύκλο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Προσαρμοσμένη λοιπόν στους ΣΒΑ της Ατζέντας 2030, η ΕΕ καλεί τις χώρες-μέλη της να συμβάλλουν, λαμβάνοντας τα απαραίτητα μέτρα σε εθνικό επίπεδο, στην προώθηση της σύγκλισης και της ευημερίας της Ένωσης ώστε «η Ευρώπη να διατηρήσει την ηγετική της θέση όσον αφορά την προώθηση της ευημερίας των ανθρώπων» (European Commission, 2021a: 9).

35. Ο συγκεκριμένος στόχος και οι σχετικοί υπο-στόχοι βασίζονται στο ευρωπαϊκό θεματολόγιο δεξιοτήτων, στη σύσταση του Συμβουλίου σχετικά με την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση και στο ψήφισμα του Συμβουλίου για τον Ευρωπαϊκό Χώρο Εκπαίδευσης.

Πέρα από τους προαναφερόμενους στόχους, από το 2017, όπου έγινε η διακήρυξη των 20 αρχών του ευρωπαϊκού κοινωνικού πυλώνα, έχει γίνει μια πολυεπίπεδη προσπάθεια μέσω της θέσπισης σχετικών προτάσεων,[36] της χρηματοδοτικής υποστήριξης αλλά και της καθοδήγησης μέσω του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου ώστε να ενισχυθεί η κοινωνική διάσταση της ΕΕ και έως το 2030 και να οικοδομηθεί μια ισχυρότερη, κοινωνικά συνεκτική και δίκαιη Ευρώπη. Όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 2.5, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη δημιουργία περισσότερων και καλύτερων θέσεων εργασίας, στις δεξιότητες και την ισότητα και στην κοινωνική προστασία και ένταξη. Δεδομένης της εργασιακής επισφάλειας που δημιουργήθηκε για πολλούς Ευρωπαίους λόγω της κρίσης του Covid-19, η ΕΕ ενεργοποίησε τον μηχανισμό για τον μετριασμό των κινδύνων ανεργίας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης (support to mitigate unemployment risks in an emergency [SURE]).[37] Εκτός όμως από αυτό τον έκτακτο μηχανισμό, στόχος της Ένωσης είναι η σταδιακή μετάβαση σε μια πλήρως λειτουργική αγορά εργασίας μέσω της μεγιστοποίησης του δυναμικού δημιουργίας θέσεων εργασίας. Κεντρικός άξονας σε αυτό τον στρατηγικό σχεδιασμό αποτελεί η επένδυση τόσο στο εν ενεργεία όσο και στο εν δυνάμει εργατικό δυναμικό για να ενισχυθεί η εργασιακή μετάβαση προς τον πράσινο και τον ψηφιακό τομέα. Τα σχετικά μέτρα πολιτικής, επομένως, αφορούν τη χρηματοδότηση επιμορφωτικών προγραμμάτων για τη στήριξη εργαζομένων που αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο της ανεργίας.

Προτεραιότητα δίνεται στις επενδύσεις σε δεξιότητες που απαιτούνται σε αναδυόμενους τομείς, έτσι ώστε να δοθούν πραγματικές προοπτικές εργασίας σε εργαζομένους που κινδυνεύουν με απόλυση ή είναι ήδη άνεργοι. Για αυτή την ενισχυτική και διττή μεταβατική διαδικασία θεσπίστηκε και ο μηχανισμός για την αποτελεσματική στήριξη της απασχόλησης μετά τον Covid-19 (Effective Active Eupport to Employment [EASE]). Ο εν λόγω μηχανισμός στοχεύει στην υλοποίηση της αρχής 4 του κοινωνικού πυλώνα δικαιωμάτων της Ένωσης, δηλαδή ότι κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα σε έγκαιρη και εξατομικευμένη συνδρομή, με στόχο τη βελτίωση των προοπτικών του για απασχόληση ή αυτοαπασχόληση (European Commission, 2021b).

---

36. https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=20980&langId=en.

37. Κανονισμός (ΕΕ) 2020/672 του Συμβουλίου, της 19ης Μαΐου 2020. Μέσω του SURE, παρέχονται δάνεια για τη χρηματοδότηση συστημάτων μειωμένου ωραρίου εργασίας και παρόμοιων μέτρων, ιδίως για τους αυτοαπασχολούμενους. Έως το τέλος του 2020, είχε εγκριθεί στο πλαίσιο του μέσου χρηματοδοτική στήριξη συνολικού ύψους 90,3 δισ. EUR προς 18 κράτη-μέλη. Έως τις αρχές Φεβρουαρίου 2021, 15 χώρες της ΕΕ είχαν λάβει περίπου 53,5 δισ. EUR στο πλαίσιο του SURE.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.5
Στόχοι για μια κοινωνικά δίκαιη Ευρώπη

1. Περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας
Δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης στην πραγματική οικονομία.
Πρότυπα εργασίας κατάλληλα για το μέλλον της εργασίας.
Επαγγελματικά πρότυπα ασφάλειας και υγείας για έναν νέο κόσμο εργασίας.
Κινητικότητα του εργατικού δυναμικού.
2. Δεξιότητες και ισότητα
Επενδύσεις σε δεξιότητες και εκπαίδευση ώστε να δημιουργηθούν νέες ευκαιρίες για όλους.
Οικοδόμηση μιας Ένωσης ισότητας.
3. Κοινωνική προστασία και ένταξη
Για μια ζωή με αξιοπρέπεια.
Προώθηση της υγείας και διασφάλιση της φροντίδας.
Κοινωνική προστασία κατάλληλη για τον νέο κόσμο.

Πηγή: European Commission (2021b)

Τα προτεινόμενα μέτρα του EASE[38] αφορούν την στήριξη της επιχειρηματικότητας. Μέσα από τον EASE ενισχύεται και η βασική πολιτική προτεραιότητα της Ένωσης που αφορά τη βιώσιμη αναβάθμιση της δυναμικής της ευρωπαϊκής οικονομίας και κοινωνίας μέσω της αναβάθμισης των δεξιοτήτων των εργαζομένων βάσει των νέων απαιτήσεων, προκλήσεων και στόχων (European Commission, 2020b). Ως συνέπεια αυτής της πολιτικής προτεραιότητας, θεσπίστηκε μεταξύ άλλων και το Σύμφωνο Δεξιοτήτων[39] με στόχο τη συνεργασία όλων των θεσμικών φορέων (επιχειρήσεις, κοινωνικοί εταίροι, δημόσια και ιδιωτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα), για να σχεδιαστούν στρατηγικές επιμόρφωσης τόσο των εν ενεργεία όσο και των εν δυνάμει εργαζομένων με ιδιαίτερη

38. European Commission (2021c).

39. Το Ευρωπαϊκό Σύμφωνο Δεξιοτήτων είναι ένα πενταετές σχέδιο (2020-2025) που μέσα από 12 δράσεις επιδιώκει να συσπειρώσει τα κράτη-μέλη, να διασφαλίσει κατάλληλες δεξιότητες για τις νέες προκλήσεις στην αγορά εργασίας και να ενισχύσει την προσπάθεια των Ευρωπαίων να αναβαθμίσουν τις δεξιότητές τους μέσω της αύξησης των επενδύσεων στον τομέα της εκπαίδευσης εν γένει και των δεξιοτήτων ειδικότερα.

έμφαση τους νέους.[40] Ιδιαίτερη προσοχή σε όλη αυτή την επιμορφωτική διαδικασία δίνεται και στον ρόλο των δημόσιων υπηρεσιών απασχόλησης (ΔΥΑ) μέσω της παροχής καθοδήγησης στα άτομα που αναζητούν εργασία, στην αξιολόγηση ή ακόμα και στην επικύρωση των δεξιοτήτων και της κοινωνικής ενίσχυσής τους μέσω της παραπομπής σε αρμόδιους κοινωνικούς φορείς.

Η διαμόρφωση βιώσιμων συνθηκών στην αγορά εργασίας προϋποθέτει και την ενημέρωση των εργαζομένων και των εκπροσώπων τους σχετικά με τις αλλάγες, τις προοπτικές και τις νέες προκλήσεις στην αγορά εργασίας και κατ' επέκταση και στη γνωμοδότησή τους αναφορικά με τη θεσμοθέτηση αλλαγών και μέτρων που σε μικρό ή σε μεγάλο βαθμό θα αλλάξουν τις εργασιακές συνθήκες και τις εργασιακές σχέσεις. Επομένως, για την Ένωση η μετάβαση προς ένα βιώσιμο μέλλον πρέπει να έχει έναν δημοκρατικό και κατ' επέκταση συμμετοχικό χαρακτήρα, έτσι ώστε να ληφθούν οι απόψεις όλων των εμπλεκόμενων στις επικείμενες αλλαγές. Είναι δεδομένο πως η απασχόληση είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δυναμική της πραγματικής οικονομίας, μιας οικονομίας ανταγωνιστικής, που ενθαρρύνει την καινοτομία, ενισχύει την ανθεκτικότητα της Ευρώπης και συντελεί στην ώθηση προς έναν πράσινο, ψηφιακό και βιώσιμο μετασχηματισμό. Όπως τονίζεται χαρακτηριστικά (European Commission, 2021b: 13):

> η στήριξη της απασχόλησης και των εργαζόμενων δεν μπορεί να είναι επιτυχής χωρίς στήριξη των εταιρειών και των επιχειρηματιών. Η δυναμική βιομηχανία παραμένει κομβικής σημασίας για τη μελλοντική ευημερία της Ευρώπης και βασική πηγή νέων θέσεων εργασίας.

Οι πολιτικές της ΕΕ για την ενίσχυση της απασχόλησης δεν αφορούν μόνο τον βιομηχανικό τομέα,[41] αλλά και τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ) των οποίων η συνεισφορά δεν περιορίζεται μόνο στην παραγωγή αξίας αλλά και στην ενίσχυση της απασχόλησης μέσω της διατήρησης των υφιστάμενων θέσεων εργασίας αλλά και της δημιουργίας νέων.[42] Είναι, επομένως, υψίστης σημασίας η ενίσχυση της στήριξης προς τις ΜΜΕ και

40. Οι ενισχυμένες εγγυήσεις για τους νέους, στοχεύουν στη δημιουργία εκείνων των συνθηκών όπου θα εξαφαλίσουν και θα διασφαλίσουν τόσο τη σταθερή ένταξή τους στην αγορά εργασίας όσο και την ποιοτική απασχόληση και υποστηρίζονται από το πρόγραμμα NextGenerationEU, κυρίως μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου με την υποστήριξη του RRF (Resilence and Recovery Facility) για συγκεκριμένα μέτρα.

41. Για μια πιο λεπτομερή αναφορά στους στόχους και στα μέσα/εργαλεία της νέας βιομηχανικής στρατηγικής στο πλαίσιο της ΕΕ βλ. European Commission (2020d).

42. Αξίζει να σημειωθεί πως το 70% περίπου του ΑΕΠ και της απασχόλησης στην ΕΕ παράγεται από τον τομέα των υπηρεσιών όπου κυριαρχούν σε μεγάλο βαθμό οι ΜΜΕ.

το επιχειρηματικό πνεύμα, συμπεριλαμβανομένης της γυναικείας επιχειρηματικότητας, ώστε να μπορέσουν να ανοικοδομήσουν τις δραστηριότητές τους και να δοθεί ώθηση στις καινοτόμες νεοσύστατες επιχειρήσεις να ανθίσουν κατά το στάδιο της ανάκαμψης της ΕΕ.

2.4 Η πρόοδος προς μια βιώσιμη Ευρώπη

Όπως τονίζεται και από τον Ευρωπαίο επίτροπο Paolo Gentiloni, υπεύθυνο για την οικονομία, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παραμένει προσηλωμένη στην Ατζέντα του 2030 και έχει ένα φιλόδοξο πρόγραμμα πολιτικής για την επίτευξη βιωσιμότητας στην ΕΕ και πέρα από αυτήν. Η βιώσιμη αναπτυξιακή στρατηγική της ΕΕ ενισχύεται μέσω του Μηχανισμού Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας (στο εξής ΜΑΑ)[43] που έχει ως στόχο να μετριάσει τις οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της πανδημίας της νόσου Covid-19, διασφαλίζοντας παράλληλα τη δικαιοσύνη, την ανθεκτικότητα και τη μακροοικονομική σταθερότητα σε ολόκληρη την Ένωση. Ο εν λόγω μηχανισμός αποτελεί πλέον το βασικό εργαλείο της ΕΕ για την ανάκαμψη των κρατών-μελών της από την πανδημική κρίση, την ενίσχυση της ανθεκτικότητάς τους και της ενίσχυσης των επενδύσεών τους για τη μετάβαση σε ένα βιώσιμο μέλλον. Σε αυτό το πλαίσιο, ο μηχανισμός στοχεύει στη στήριξη των προσπαθειών των κρατών-μελών να ενισχύσουν αποτελεσματικά την κοινωνική και οικονομική τους ανθεκτικότητα και, ως εκ τούτου, την αναπτυξιακή τους δυναμική. Όπως χαρακτηριστικά τονίζεται (European Commision, 2020b: 4):

> Ο μηχανισμός ανάκαμψης και ανθεκτικότητας όχι μόνο δεν σηματοδοτεί απόκλιση από το προ της Covid-19 θεματολόγιο, αλλά αναμένεται να επιταχύνει τη δράση για την αντιμετώπιση των προ υπαρχουσών προκλήσεων, αποφεύγοντας παράλληλα νέες δυσκολίες που συνδέονται με την κρίση. Οι τέσσερις διαστάσεις της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας, της παραγωγικότητας, της δικαιοσύνης και της μακροοικονομικής σταθερότητας που προσδιορίζονται στην ετήσια στρατηγική για τη βιώσιμη ανάπτυξη του 2020 θα πρέπει να παραμείνουν οι κατευθυντήριες αρχές στις οποίες βασίζονται τα σχέδια ανάκαμψης και ανθεκτικότητας των κρατών μελών.

Η ΕΕ μέσω του ΜΑΑ και της συνεπαγόμενης μεγάλης κλίμακας χρηματοδοτικής στήριξης των δημόσιων επενδύσεων και των εθνικών μεταρρυθμίσεων επιδιώκει αφενός

43. Ο μηχανισμός ΜΑΑ διαθέτει 723,8 δισ. ευρώ από τα οποία σε δάνεια (385,8 δισ. ευρώ) και επιχορηγήσεις (338 δισ. ευρώ) για τη στήριξη των μεταρρυθμίσεων και των επενδύσεων που αναλαμβάνουν τα κράτη-μέλη.

την προώθηση της συνοχής και της σύγκλισης και αφετέρου τη δημιουργία μιας Ένωσης οικονομικά και κοινωνικά πιο ανθεκτικής και προετοιμασμένης να αντιμετωπίσει τις μελλοντικές προκλήσεις. Αναφορικά με την πρόοδο της ΕΕ στην υλοποίηση των ΣΒΑ σύμφωνα με την τελευταία έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (European Commission, 2021a) που βασίζεται σε δεδομένα της περιόδου 2014-2019 και 2015-2020, ο ΣΒΑ 16 που αφορά την προώθηση της ειρήνης, της κοινωνικής και της προσωπικής ασφάλειας καθώς και τη διασφάλιση της εμπιστοσύνης στους θεσμούς αλλά και στο αδιάβλητο της δικαιοσύνης φαίνεται να εμφανίζει μια σημαντική βελτίωση (Σχήμα 2.4).

Το γεγονός πως η διαθεσιμότητα των στατιστικών δεδομένων που αφορούν τη φτώχεια (ΣΒΑ 1), την κοινωνική και οικονομική ανισότητα (ΣΒΑ 4 και ΣΒΑ 10), αλλά και την οικονομία συνολικότερα και την αγορά εργασίας (ΣΒΑ 8) σταματά στην εν λόγω έκθεση το 2019, αλλοιώνει εν μέρει την εικόνα για την εξέλιξη των εν λόγω στόχων στην ΕΕ, ειδικότερα μετά την πανδημική κρίση του Covid-19. Πάντως η εικόνα τουλάχιστον ως το 2019 επιβεβαιώνει μια θετική πρόοδο των προαναφερόμενων ΣΒΑ. Ωστόσο, τα διαθέσιμα στοιχεία του 2020 για μεμονωμένους δείκτες δείχνουν μια σαφή επιδείνωση των ΣΒΑ 1, 4, 5, 8 και 10 την τελευταία διετία στην ΕΕ.

Στον τομέα της οικονομίας και της αγοράς εργασίας (SDG 8), η πανδημία φαίνεται να έχει επηρεάσει την αναφερόμενη μέση πρόοδο που είχε παρατηρηθεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο από το 2013. Η σημαντική πτώση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ το 2020 σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος συμβάδισε με μια πτώση επενδύσεων και απασχόλησης καθώς και του ποσοστού των νέων που δεν εισέρχονται σε καθεστώς εκπαίδευσης, απασχόλησης ή κατάρτισης (NEET). Παρά ταύτα, και δεδομένων των αρνητικών συνεπειών της πανδημίας, η εικόνα της αγοράς εργασίας εξακολουθεί να είναι πιο βελτιωμένη συγκριτικά με μια πενταετία πριν, ενδεχομένως λόγω των έκτακτων ευρωπαϊκών πακέτων ενίσχυσης της απασχόλησης και του εισοδήματος των εργαζομένων. Σαφή επιδείνωση παρατηρείται, βάσει των διαθέσιμων στοιχείων για το 2020, και σε μεμονωμένους δείκτες που αφορούν τον τομέα της εκπαίδευσης (SDG 4), την εισοδηματική ανισότητα (SDG 10) και την ισότητα των φύλων (SDG 5).

ΣΧΗΜΑ 2.4

Επισκόπηση της προόδου της ΕΕ προς τους ΣΒΑ τα τελευταία 5 χρόνια (τα δεδομένα αφορούν κυρίως την περίοδο 2014-2019 ή 2015-2020)

Πηγή: European Commission (2021a)

03

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Βιωσιμότητα χρέους και ευθραυστότητα των νοικοκυριών

Η Ατζέντα 2030 του ΟΗΕ και η ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική για τη μετάβαση των χωρών-μελών της ΕΕ σε ένα βιώσιμο μοντέλο ανάπτυξης αναγνωρίζουν τη σημασία της βιώσιμης χρηματοδότησης και του βιώσιμου χρέους. Οι στόχοι αυτοί συμπληρώνουν τους θεμελιακούς στόχους της ισότητας, της δίκαιης διανομής, των παραγωγικών επενδύσεων, των δικαιωμάτων, κ.ά. Πρέπει ωστόσο να υπογραμμιστεί ότι στο επίκεντρο της συζήτησης βρίσκεται η βιωσιμότητα του δημόσιου χρέους ως κριτήριο της διεθνούς χρηματοδότησης τω εθνικών οικονομιών και της μετάβασής τους στη βιώσιμη ανάπτυξη. Όμως, η βιωσιμότητα του υποδείγματος οικονομικής ανάπτυξης μιας χώρας εξαρτάται από τη συνοχή και την αλληλεπίδραση μεταξύ των βασικών υποσυστημάτων του.

Η συνοχή αυτή όμως εξαρτάται από τη χρηματοδοτική διατηρησιμότητα της συνολικής ζήτησης, η οποία στηρίζει με βιώσιμο τρόπο την παραγωγική επέκταση της οικονομίας, τη δυναμική της οικονομικής μεγέθυνσης, την απασχόληση και τη διανομή του εισοδήματος. Αν προσθέσουμε σε αυτή την επίδραση της ζήτησης στην παραγωγή, το εισόδημα, τη θετική επίδραση των επενδύσεων στις δεξιότητες των εργαζομένων και τη σημασία των θεσμών προστασίας της εργασίας, τότε δημιουργούνται οι προϋποθέσεις δημιουργίας ενός ενάρετου κύκλου ανθεκτικότητας και βιωσιμότητας όπου μια εθνική οικονομία αναπτύσσεται ως ένα σύστημα ισορροπημένης αύξησης της ζήτησης και της προσφοράς, με απασχόληση και διασφάλιση θεμελιακών εργασιακών δικαιωμάτων. Στη βάση αυτού του ενάρετου κύκλου βρίσκεται η βιωσιμότητα του χρέους των βασικών θεσμικών τομέων μιας οικονομίας, δηλαδή των νοικοκυριών, των επιχειρήσεων, των τραπεζών και του κράτους. Η διάσταση αυτή, η οποία είναι ιδιαιτέρως σημαντική, δυστυχώς δεν περιλαμβάνεται ευθέως στην προσέγγιση της βιώσιμης ανάπτυξης της Ατζέντας 2030 και της ΕΕ.

Επιπλέον, η χρηματοδοτική διατηρησιμότητα της συνολικής ζήτησης, δηλαδή της κατανάλωσης, της ιδιωτικής επένδυσης, των κρατικών δαπανών και των καθαρών εξαγωγών, εξαρτάται από την ευθραυστότητα των θεσμικών τομέων της οικονομίας. Συνεπώς, το ζήτημα της ευθραυστότητας εμφανίζεται ως ένας βασικός προσδιοριστικός παράγοντας της ανα-χρηματοδότησης της δαπάνης τους, συνεπώς της διατηρησιμότητας της συνολικής ζήτησης στην οικονομία και της βιωσιμότητας. Η παράμετρος της ευθραυστότητας αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία στο σημερινό καθεστώς της χρηματιστικοποίησης των σύγχρονων οικονομιών, δηλαδή της υψηλής εξάρτησης των εθνικών οικονομιών και των βασικών θεσμικών τομέων από τη συσσώρευση χρέους, δηλαδή από το επίπεδο της μόχλευσης, και τη δυνατότητα αναχρηματοδότησης των υποχρεώσεων που αυτό δημιουργεί (Μιχοπούλου, 2020). Η προσέγγιση αυτή προσδίδει μια ενδιαφέρουσα χρηματοοικονομική διάσταση στη συζήτηση της βιώσιμης ανάπτυξης. Η τελευταία φαίνεται να εξαρτάται, ως έναν βαθμό, από τη λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος, των κερδοσκοπικών του δράσεων, της εξέλιξης του δανεισμού των θεσμικών τομέων και τη διαθέσιμη ρευστότητα για την αναχρηματοδότηση του χρέους που αποτελεί τη μείζονα προϋπόθεση για την αποφυγή συνθηκών ευθραυστότητας που αποσταθεροποιούν και υποδαυλίζουν τη βιώσιμη ανάπτυξη. Με άλλα λόγια, η επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης προϋποθέτει συνθήκες χρηματοοικονομικής σταθερότητας. Όμως σε ποιο βαθμό οι σύγχρονες εγχρήματες οικονομίες της αγοράς διακρίνονται από χρηματοοικονομική σταθερότητα; Και αν η ευθραυστότητα είναι δομικό στοιχείο της λειτουργίας τους, τότε πόσο εφικτή είναι η βιωσιμότητα της οικονομικής ανάπτυξης;

3.1 Χρέος, φερεγγυότητα και ευθραυστότητα

Σύμφωνα με τη θεσμική μακροοικονομική θεωρία που ανάπτυξε ο Hyman Minsky, σε συνδυασμό με θεμελιακές ιδέες της μετα-κεϋνσιανής[44] σχολής οικονομικής σκέψης, η μη βιώσιμη μόχλευση και τα επαναλαμβανόμενα επεισόδια ευθραυστότητας και χρηματοπιστωτικής αστάθειας αποτελούν κύρια χαρακτηριστικά της λειτουργίας μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Η ευθραυστότητα όλων των θεσμικών τομέων είναι το αποτέλεσμα της ενδογενούς λειτουργίας του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Τα φαινόμενα αυτά εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα στις σύγχρονες οικονομίες

44. Για μια επισκόπηση των θεμελιακών χαρακτηριστικών της μετα-κεϋνσιανής οικονομικής σκέψης βλ. π.χ. Arestis (1992), Lawson (1994), Davidson (2002, 2007), Holt and Pressman (2001).

ειδικά των χωρών που βρίσκονται σε μια φάση αυξανόμενης χρηματιστικοποίησης, δηλαδή πολύ υψηλής συσσώρευσης χρέους.[45] Ειδικότερα, η μεθοδολογία της προσέγγισης του Minsky (1986) αναδεικνύει ως βασικούς προσδιοριστικούς παράγοντες της ευθραυστότητας του ευρύτερου οικονομικού συστήματος αλλά και των επιμέρους οικονομικών μονάδων και θεσμικών τομέων την ενδογενή μεταβολή της δομής του χρηματοπιστωτικού συστήματος στη διάρκεια του οικονομικού κύκλου, τον τρόπο (ανα)χρηματοδότησης της συν-αθροιστικής ζήτησης, το καθεστώς φερεγγυότητας και τα ιδιαίτερα θεσμικά, διαθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της κάθε οικονομίας.

Ειδικότερα, σύμφωνα με την υπόθεση της χρηματοπιστωτικής αστάθειας του Minsky, η ένταση και η έκταση της ευθραυστότητας και της αστάθειας διαφοροποιούνται ανάλογα με το μέγεθος της μη βιώσιμης μόχλευσης. Σε ένα χρηματιστικοποιημένο καθεστώς συσσώρευσης και ενεργού ζήτησης, αλλαγές στους όρους, στις συνθήκες και στο μέγεθος του δανεισμού των οικονομικών μονάδων καθώς και στις εισοδηματικές ροές των τελευταίων, δύνανται να εντείνουν την ευθραυστότητά τους, δημιουργώντας συνθήκες για μια ευρύτερη αποσταθεροποίηση του οικονομικού συστήματος. Η υπόθεση της χρηματοπιστωτικής αστάθειας συνδέει την ευθραυστότητα και τη δυνητική αστάθεια των οικονομικών μονάδων και των θεσμικών τομέων με τη δομή και τον τρόπο λειτουργίας του χρηματοπιστωτικού συστήματος, καθώς επηρεάζει τις συνθήκες και τον όγκο της πίστωσης, τις εισοδηματικές ροές και κατ' επέκταση τη ρευστότητα των δανειζόμενων οικονομικών μονάδων. Σε αυτό το πλαίσιο, η ευθραυστότητα των οικονομικών μονάδων διεγείρεται από πολιτικές που προτάσσουν την απορρύθμιση των αγορών χρήματος και κεφαλαίου, γιατί ενεργοποιούν κερδοσκοπικούς μηχανισμούς υπερ-συσσώρευσης χρέους.

Όπως υποστηρίζει ο Wray (2016), ο Minsky συνέδεσε την ευθραυστότητα και την αστάθεια με την τεχνολογική εξέλιξη στο πεδίο της χρηματοδότησης των επενδύσεων κυρίως μέσα από νέες κερδοσκοπικές μορφές δανεισμού που, σε ένα σουμπετεριανό πλαίσιο, προκαλούν μια διαδικασία δημιουργικής καταστροφής, δηλαδή κύκλους υπερ-χρέωσης και αποπληθωρισμού. Κεντρικό ρόλο στις διαδικασίες αυτές έχει η φερεγγυότητα και η ρευστότητα των οικονομικών μονάδων και των θεσμικών τομέων της οικονομίας. Στην περίπτωση που υπάρχει κρίση φερεγγυότητας, τότε η αναχρηματοδότηση των οικονομικών μονάδων είναι πολύ πιθανό να διακοπεί, προκαλώντας ένα κενό μεταξύ των ροών ρευστότητας και των δανειακών υποχρεώσεων των οικονομικών μονάδων που αυξάνει την ευθραυστότητά τους. Δηλαδή, στην προσέγγιση του Minsky,

45. Για μια εκτενέστερη ανάλυση της χρηματιστικοποίησης βλ. Μιχοπούλου (2020), Stockhammer (2017), Palley (2013), Mader et al. (2020).

το ρίσκο φερεγγυότητας διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην αναχρηματοδότηση του χρέους, επειδή προσδιορίζει τα περιθώρια ασφάλειας του νέου δανεισμού τους.

Βάσει αυτής της προσέγγισης, υπάρχει μια ισχυρή αλληλεξάρτηση ανάμεσα στην ευθραυστότητα της οικονομίας, στη συσσώρευση χρέους και την εξυπηρέτησή του, στις ροές εισοδήματος και ρευστότητας και στο ρίσκο φερεγγυότητας. Σε αυτό το αναλυτικό πλαίσιο, η ευθραυστότητα των οικονομικών μονάδων και της οικονομίας εν γένει είναι αδιάρρηκτα συνυφασμένη με τη δυνατότητα της εκάστοτε οικονομίας να δημιουργεί διατηρήσιμες ροές εισοδήματος μέσω της απασχόλησης για τα νοικοκυριά, της παραγωγής και των πωλήσεων για τις επιχειρήσεις και των φορολογικών ροών για το κράτος (Argitis, 2020). Η παραδοχή αυτή οδηγεί σε μια πολύ σημαντική παράμετρο της ανάλυσης της ευθραυστότητας αυτής της διανομής του εισοδήματος, που προσδιορίζει σε σημαντικό βαθμό το ύψος των δαπανών και τις ροές ρευστότητας νοικοκυριών, των επιχειρήσεων και του κράτους και της δυνατότητάς τους για την ικανοποίηση των δανειακών υποχρεώσεών τους. Στον βαθμό όμως που η διανομή του εισοδήματος επηρεάζει τη φερεγγυότητα των οικονομικών μονάδων και των θεσμικών τομέων της οικονομίας, τότε αυτή παίζει επίσης σημαντικό ρόλο στη διαδικασία αναχρηματοδότησης του χρέους τους από το χρηματοπιστωτικό σύστημα και της χρηματοδότησης της συν-αθροιστικής δαπάνης. Συνεπώς, η βασική συνεισφορά του Minsky στην ανάλυση της ευθραυστότητας των οικονομικών μονάδων και της οικονομίας είναι η διασύνδεσή της με το έλλειμμα συντονισμού μεταξύ των ροών ρευστότητας που παράγουν οι δανειακές υποχρεώσεις και των απαιτήσεων ρευστότητας που απορρέουν από τα δανειακά συμβόλαια που έχουν συναφθεί στο πλαίσιο της χρηματοδότησης της συν-αθροιστικής δαπάνης.[46]

Καθώς ο σκοπός της μελέτης είναι η συσχέτιση της βιωσιμότητας με την ευθραυστότητα των νοικοκυριών, θα ήταν χρήσιμη η εξειδίκευση των ιδεών του Minsky στον συγκεκριμένο τομέα. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ίδιος ο Minsky είχε επικεντρωθεί πρωτίστως στην ανάλυση της ευθραυστότητας του επιχειρηματικού τομέα λόγω του πρωταγωνιστικού ρόλου του στην παραγωγή και τη διανομή του εισοδήματος. Ένα τυπικό νοικοκυριό λοιπόν έχει ένα πλάνο δαπανών που αφορά την κάλυψη των βασικών αναγκών του και την αγορά περιουσιακών στοιχείων. Σε κάθε περίπτωση ο οικονομικός προγραμματισμός του σχεδιάζεται και υλοποιείται βάσει των τρεχουσών και των προσδοκώμενων ροών εισοδήματος και ρευστότητας από την εργασία και

46. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση της μεθοδολογίας και των κύριων ιδεών και προτάσεων πολιτικής του Minsky βλ. π.χ. Fazzari and Papadimitriou (1992), Dymski and Pollin (1994), Bellofiore and Ferri, (2001), Wray (2016) και Argitis (2020).

από τις επενδύσεις (π.χ. ομόλογα, μετοχές κ.ά). Οι ροές ρευστότητάς του μπορούν όμως να προέλθουν και από άλλες πηγές, όπως από νέο δανεισμό και την πώληση περιουσιακών στοιχείων. Οι εκροές ρευστότητας του αφορούν όλα τα τρέχοντα έξοδα του νοικοκυριού και τις αποπληρωμές των δανειακών του υποχρεώσεων. Η δυνητική ευθραυστότητα του νοικοκυριού, όπως και κάθε άλλης οικονομικής μονάδας, εξαρτάται από τη σχέση και τον συντονισμό μεταξύ των εισροών-εκροών ρευστότητας.

Όμως, σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο και αβέβαιο χρηματοπιστωτικό περιβάλλον, η ασφαλής πρόβλεψη των αναμενόμενων εισροών και εκροών ρευστότητας και ο συντονισμός μεταξύ τους για το σύνολο των οικονομικών μονάδων είναι εξαιρετικά απίθανος. Η παραδοχή αυτή συνεπάγεται ότι η ευθραυστότητα αποτελεί κύριο γνώρισμα της λειτουργίας των σύγχρονων εγχρήματων οικονομιών της αγοράς. Η εικόνα της έλλειψης συντονισμού μεταξύ εισροών-εκροών ρευστότητας γίνεται πιο σύνθετη αν προσθέσουμε και τον ρόλο της φερεγγυότητας στην αναχρηματοδότηση των μονάδων μέσω νέου δανεισμού. Ένα νοικοκυριό μπορεί να χρηματοδοτήσει τις προγραμματισμένες δαπάνες/επενδύσεις του είτε από τις αποταμιεύσεις του είτε μέσω νέου δανεισμού από το τραπεζικό σύστημα. Ο Minsky υποστηρίζει ότι για ένα νοικοκυριό μια μεταβολή στις ροές εισοδήματος από εργασία δημιουργεί έλλειμμα ρευστότητας και αυξάνει το ρίσκο φερεγγυότητάς του έναντι των πιστωτών του. Αυτός είναι ο λόγος που ο Minsky, ακολουθώντας τον Keynes, έδωσε μεγάλη σημασία στην απασχόληση και τη διανομή του εισοδήματος. Η αύξηση της ανεργίας και της ανισότητας στη διανομή του εισοδήματος είναι αιτία για μια μείωση στις εισροές εισοδήματος για το νοικοκυριό. Επίσης, είναι αιτία αύξησης του ρίσκου φερεγγυότητάς του και συνεπώς αιτία μείωσης της δυνατότητας ομαλής αναχρηματοδότησης των υποχρεώσεων ρευστότητάς του. Η ακολουθία αυτή των εξελίξεων σηματοδοτεί την ενεργοποίηση των διαδικασιών που αυξάνουν την ευθραυστότητα του νοικοκυριού, και, στην περίπτωση που αυτό συμβαίνει με πολλά νοικοκυριά, της οικονομίας. Συνεπώς, η χρηματοοικονομική ευθραυστότητα κάθε οικονομικής μονάδας συνδέεται με τη σταθερότητα/αστάθεια του ευρύτερου χρηματοπιστωτικού συστήματος και της οικονομίας.

Σε μακροοικονομικό επίπεδο, η παραπάνω ανάλυση μας οδηγεί στη συσχέτιση της ανεργίας και της οικονομικής ανισότητας με την αποσταθεροποίηση του τραπεζικού συστήματος και της εμφάνισης του φαινομένου χρέους/αποπληθωρισμού στην οικονομία μέσω του υψηλού πιστοληπτικού ρίσκου των νοικοκυριών και της προσαρμογής των ορίων ασφαλείας των τραπεζών. Η ευθραυστότητα των οικονομικών μονάδων εντείνεται με το εύρος της απόκλισης μεταξύ των εισροών και των εκροών ρευστότητάς τους, δηλαδή με την ένταση της ανεργίας και της άνισης διανομής του εισοδήματος. Το πρόβλημα φερεγγυότητας της οικονομικής μονάδας διαχέεται στο χρηματοπιστωτικό και στο παραγωγικό σύστημα της οικονομίας.

Το αντίθετο συμβαίνει όταν η ανεργία μειώνεται και οι μισθοί αυξάνονται. Η μείωση του ελλείμματος στο ισοζύγιο εισροών-εκροών ρευστότητας των νοικοκυριών μειώνει το πιστοληπτικό ρίσκο τους και τη δυνητική ευθραυστότητά τους. Η διατηρησιμότητα των ροών εισοδήματος των νοικοκυριών είναι πλέον αιτία της υψηλής αξιοπιστίας τους έναντι των δανειστών και της αναχρηματοδότησης των όποιων δανειακών αναγκών τους. Στην περίπτωση αυτή, η χρηματοδότηση της δαπάνης τους και η αναχρηματοδότηση του χρέους τους οδηγούν το οικονομικό σύστημα σε ένα καθεστώς βιώσιμης ανάπτυξης, αφού η αυξημένη ζήτηση που στηρίζει την οικονομική μεγέθυνση χωρίς κάποιο ρίσκο χρηματοπιστωτικής ευθραυστότητας και αστάθειας. Προϋπόθεση όμως για αυτό είναι η πρότερη αύξηση της απασχόλησης και η δικαιότερη διανομή του εισοδήματος.

3.2 Καθεστώτα φερεγγυότητας και ευθραυστότητα

Όπως έχουμε ήδη υπογραμμίσει, βάσει της υπόθεσης της χρηματοπιστωτικής αστάθειας, η ευθραυστότητα των οικονομικών μονάδων συνδέεται με τη φερεγγυότητά τους, γιατί αυτή προσδιορίζει τη δυνατότητα αναχρηματοδότησης του συσσωρευμένου χρέους και της εξυπηρέτησης των δανειακών υποχρεώσεών τους. Μια οικονομική μονάδα με υψηλό ρίσκο φερεγγυότητας καθίσταται πιο εύθραυστη και είναι αντιμέτωπη με ένα υψηλό ρίσκο χρεοκοπίας λόγω της πολύ πιθανής ασυνέπειάς της στην αποπληρωμή των δανειακών της υποχρεώσεων και του υψηλού πιστωτικού ρίσκου που το τραπεζικό σύστημα αξιολογεί πως ενέχει μια ενδεχόμενη αναχρηματοδότησή της. Ο Minsky (1982) κατατάσσει τις οικονομικές μονάδες βάσει της βραχυπρόθεσμης και μακροπρόθεσμης ικανότητάς τους να καλύπτουν τις δανειακές τους υποχρεώσεις σε τρία καθεστώτα φερεγγυότητας: ονομαστικά, το αντισταθμιστικό, το κερδοσκοπικό και το Ponzi. Το μείγμα αυτών των καθεστώτων φερεγγυότητας προσδιορίζει το μέγεθος της ευθραυστότητας και της δυνητικής αστάθειας της οικονομίας. Γενικά, μια οικονομική μονάδα (νοικοκυριό, επιχείρηση, κράτος), εντάσσεται στο αντισταθμιστικό καθεστώς φερεγγυότητας όταν οι εισοδηματικές εισροές της επαρκούν για την κάλυψη του συνόλου των δανειακών της υποχρεώσεων (κεφάλαιο και τόκοι) τόσο βραχυχρόνια όσο και μακροχρόνια. Στην περίπτωση του καθεστώτος φερεγγυότητας μιας κερδοσκοπικής μονάδας, οι βραχυπρόθεσμες εισροές εισοδήματός της δεν επαρκούν για την αποπληρωμή του συνόλου των βραχυπρόθεσμων δανειακών υποχρεώσεων, παρά μόνο καλύπτουν τους τόκους. Τέλος, μια οικονομική μονάδα χαρακτηρίζεται ως Ponzi όταν οι ροές εισοδήματός της δεν επαρκούν ούτε για την αποπληρωμή των βραχυπρόθεσμων τόκων, με συνέπεια η κεφαλαιοποίηση των τόκων να οδηγεί σε συνεχή συσσώρευση χρέους με υψηλό ρίσκο χρεοκοπίας.

Στο πλαίσιο της ανωτέρω κατηγοριοποίησης, ένα αυξημένο μερίδιο των κερδοσκοπικών και ιδιαίτερα των Ponzi μονάδων αυξάνει την ευθραυστότητα της οικονομίας και το ρίσκο της να βρεθεί σε μια κατάσταση χρέους/αποπληθωρισμού. Η χρηματιστικοποίηση των τελευταίων δεκαετιών έχει ενισχύσει την υπερ-μόχλευση των οικονομικών μονάδων, νοικοκυριών, επιχειρήσεων και εθνικών κρατών. Ως συνέπεια, η βιωσιμότητα της ανάπτυξης εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ευθραυστότητα των θεσμικών τομέων καθώς αυτή διασυνδέει τη συν-αθροιστική ζήτηση με την εξυπηρέτηση και την αναχρηματοδότηση του συσσωρευμένου χρέους. Η μόχλευση των οικονομικών μονάδων έχει οδηγήσει σε ένα πλέγμα αλληλεξαρτώμενων σχέσεων μεταξύ των νοικοκυριών, των επιχειρήσεων, του κράτους και του χρηματοπιστωτικού συστήματος που αυξάνει δραματικά την πιθανότητα η οικονομία να βρεθεί σε μια κατάσταση υψηλής ευθραυστότητας. Για παράδειγμα, μια επιβάρυνση του οικονομικού κλίματος με αποφάσεις νομισματικής πολιτικής των κεντρικών τραπεζών για αύξηση των επιτοκίων μεταβάλλει τις προσδοκίες και τη φερεγγυότητα των θεσμικών τομέων. Η συνεπαγόμενη μείωση της συν-αθροιστικής ζήτησης δύναται επίσης να οδηγήσει σε αύξηση της ανεργίας και στη μείωση των ροών εισοδήματος για τα νοικοκυριά, τις επιχειρήσεις και το κράτος. Η αύξηση της ευθραυστότητας των θεσμικών τομέων μπορεί να διεγείρει έναν φαύλο κύκλο χρέους/αποπληθωρισμού και της αστάθειας, υπονομεύοντας τη δημιουργία συνθηκών βιώσιμης ανάπτυξης, ειδικά όταν η οικονομία τελικά περάσει σε μια φάση απομόχλευσης.

Ολοκληρώνοντας, στις σύγχρονες εγχρήματες οικονομίες όπου το χρέος των νοικοκυριών, των επιχειρήσεων και του κράτους αποτελεί κύριο προσδιοριστικό παράγοντα της συν-αθροιστικής ζήτησης, η βιωσιμότητα της ανάπτυξης είναι σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένη από την ευθραυστότητά τους. Στην ανάλυσή μας υποστηρίζουμε ότι η σημαντική αύξηση του λόγου χρέος νοικοκυριών/ΑΕΠ και του λόγου χρηματοοικονομικές υποχρεώσεις νοικοκυριών/ΑΕΠ αποτυπώνει δυνητικούς κινδύνους ευθραυστότητας με πιθανές αρνητικές συνέπειες στη βιωσιμότητα της ανάπτυξης. Η έκθεση του ισολογισμού των νοικοκυριών σε υψηλό ρίσκο φερεγγυότητας ενεργοποιεί μηχανισμούς που, υπό προϋποθέσεις, μπορούν να αποσταθεροποιήσουν τα συστήματα χρηματοδότησης και παραγωγής. Με άλλα λόγια, υποστηρίζουμε ότι στη συζήτηση για τη βιωσιμότητα της ανάπτυξης είναι σημαντικό να συσχετίσουμε τον πράσινο μετασχηματισμό της οικονομίας με την ευθραυστότητα των θεσμικών τομέων της. Η συσσώρευση χρέους από τα νοικοκυριά αυξάνει τη σημασία του διαθέσιμου εισοδήματος στην αξιολόγηση της διατηρησιμότητας της μεγέθυνσης, και συνεπώς της ευθραυστότητας των επιχειρήσεων και του κράτους, η οποία, με τη σειρά της, θα προσδιορίζει τα περιθώρια χρηματοδότησης πράσινων επενδύσεων και κρατικών παρεμβάσεων στα πεδία της βιώσιμης

απασχόλησης και του περιορισμού των ανισοτήτων. Στο πλαίσιο αυτό, έχει μεγάλη σημασία η οικονομική πολιτική να είναι περισσότερο δεσμευμένη σε παρεμβάσεις επίτευξης του μέγιστου δυνατού όγκου και μιας υψηλότερης ποιότητας απασχόλησης και δίκαιης διανομής του εισοδήματος. Στην κατεύθυνση αυτή, οι θέσεις του ILO (2009, 2019) για ένα νέο σύμφωνο απασχόλησης και ανθρωποκεντρικής ανάπτυξης ορθά συσχετίζουν τη βιωσιμότητα της ανάπτυξης με τη θεσμοθέτηση ενός κατώτατου ορίου κοινωνικής προστασίας, ενός αξιοπρεπούς κατώτατου μισθού και της ενίσχυσης της διανεμητικής ισχύς και επίδρασης των συλλογικών διαπραγματεύσεων που αποτελούν ένα μέσο θεσμικής προστασίας της ευθραυστότητας των νοικοκυριών.

04

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οικονομικοί και κοινωνικοί δείκτες ευθραυστότητας των νοικοκυριών

Η χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-2009 αποτέλεσε μια σημαντική συστημική αφορμή για την ανάδειξη των σοβαρών οικονομικών επιπτώσεων της έλλειψης χρηματοοικονομικής ανθεκτικότητας των νοικοκυριών και της υψηλής τους ευθραυστότητας. Στην εμπειρική βιβλιογραφία η χρηματοπιστωτική ευθραυστότητα των νοικοκυριών συνδέεται, συχνά αξιωματικά, με τον όγκο του συσσωρευμένου χρέους, τις χαμηλές εισοδηματικές ροές και με τα ελλιπή περιουσιακά στοιχεία τους. Ωστόσο, ένα οικονομικά εύθραυστο νοικοκυριό πέρα από τις δυσκολίες της αποπληρωμής του χρέους, εξασφαλισμένου ή μη εξασφαλισμένου, παράλληλα μπορεί να αντιμετωπίζει δυσκολίες και για την κάλυψη βασικών αναγκών ή και απροσδόκητων εξόδων. Συνεπώς, μια ολοκληρωμένη αποτύπωση της οικονομικής και χρηματοοικονομικής ευθραυστότητας των νοικοκυριών θα πρέπει να γίνει μέσα από μια ολιστική ανάλυση των χαρακτηριστικών τους (Hasler and Lusardi, 2019), που, ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι μερικώς ξεφεύγει από την τυπική ανάλυση του Minsky για την ποιότητα του ενεργητικού τους.

4.1 Σχετικές εμπειρικές μελέτες

Ένα μέρος της εμπειρικής βιβλιογραφίας για την ευθραυστότητα των νοικοκυριών έχει επικεντρωθεί κυρίως στους καθοριστικούς παράγοντες της επιβάρυνσης του χρέους των νοικοκυριών και της οικονομικής δυσπραγίας τους (May et al., 2004· Del Rio and Young, 2008· Christelis et al., 2010). Η εμπειρική διερεύνηση των αιτιών αλλά και του μεγέθους της οικονομικής ευθραυστότητας των νοικοκυριών έχει κατά βάση εστιάσει

σε δείκτες του όγκου ρευστότητας και χρέους των νοικοκυριών (Brown and Taylor, 2008· Faruqui, 2008· Jappelli et al., 2013· Ampudia et al. , 2016· Μιχοπούλου, 2020). Ειδικότερα, οι Brown and Taylor (2008) εξετάζουν τα χαρακτηριστικά των ισοζυγίων των νοικοκυριών στη Μεγάλη Βρετανία, τη Γερμανία και στις ΗΠΑ καθώς και τις συνθήκες και τα χαρακτηριστικά της χρηματοπιστωτικής τους ευθραυστότητας. Η ανάλυσή τους επικεντρώνεται στον εντοπισμό των καθοριστικών παραγόντων του χρέους, των χρηματοοικονομικών περιουσιακών στοιχείων και της καθαρής θέσης των νοικοκυριών καθώς και των συνθηκών όπου δύνανται να εντείνουν την ευθραυστότητά τους. Ως δείκτες χρηματοπιστωτικής ανθεκτικότητας/ευθραυστότητας χρησιμοποιούνται ο λόγος του χρέους προς το εισόδημα, ο λόγος των αποταμιεύσεων προς το εισόδημα καθώς και η αναλογία μόχλευσης εισοδήματος από στεγαστικά δάνεια. Από τα εμπειρικά ευρήματα προκύπτει πως τα ηλικιακά νέα νοικοκυριά με το χαμηλότερο εισόδημα έχουν τη μικρότερη χρηματοοικονομική ρευστότητα και, ως εκ τούτου, μπορεί να αντιμετωπίζουν, σε περίπτωση ενός οικονομικού σοκ, προβλήματα με την εξυπηρέτηση του χρέους τους, εάν τα ρευστοποιήσιμα περιουσιακά τους στοιχεία είναι λίγα ή χαμηλής αξίας.

Για την εμπειρική αξιολόγηση της χρηματοοικονομικής ανεκτικότητας/υγείας των καναδικών νοικοκυριών για την περίοδο 1999-2007, ο Faruqui (2008) χρησιμοποίησε τον λόγο εξυπηρέτησης χρέους (debt service ratio)[47] –που ουσιαστικά αφορά συνήθως το ποσοστό του μετά φόρων διαθέσιμου εισοδήματος που απαιτείται για την αποπληρωμή των δανειακών υποχρεώσεων– καθώς και τον λόγο του χρέους προς τα συνολικά περιουσιακά στοιχεία. Σε ένα πλαίσιο σύγκρισης με τα νοικοκυριά των ΗΠΑ, τα καναδικά νοικοκυριά για την υπό εξέταση περίοδο ήταν σχετικά χρηματοπιστωτικά υγιή, μειώνοντας την πιθανότητα να καταστούν χρηματοπιστωτικά αφερέγγυα και εύθραυστα.

Οι Jappelli, Pagano and di Maggio (2013) συνέδεσαν την ευθραυστότητα των νοικοκυριών και την ασυνεπή πληρωμή των δανειακών τους υποχρεώσεων με τα θεσμικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν τον χαρακτήρα των δανειακών συμβάσεων, με τις αλλαγές σε βασικά στοιχεία της ζήτησης, όπως είναι η απασχόληση αλλά και η άνιση διανομή του εισοδήματος και με τα θεσμικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν και διαμορφώνουν το ανταγωνιστικό προφίλ των χρηματοπιστωτικών αγορών. Ειδικότερα, απέδωσαν την υψηλή ευθραυστότητα τόσο των ευρωπαϊκών όσο και των αμερικανικών νοικοκυριών και την αφερεγγυότητά τους έναντι των πιστωτών τους στην υπερ-συσσώρευση χρέους, σε διαταραχές στην πλευρά της ζήτησης, την ελλιπή πληροφόρηση

47. Πιο συχνά, για τον υπολογισμό του DSR λαμβάνονται υπόψη στο κόστος του χρέους για τα νοικοκυριά μόνο οι πληρωμές των τόκων. Ένας πιο αξιόπιστος υπολογισμός του δείκτη πρέπει να περιλαμβάνει στο κόστος εξυπηρέτησης του χρέους τους τόκου και την αποπληρωμή του κεφαλαίου.

μεταξύ των πιστωτών αλλά και την αναποτελεσματικότητα των θεσμών που αφορούν τη λειτουργία του ευρύτερου χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Παράλληλα, οι Ampudia et al. (2016) αναλύουν τη χρηματοπιστωτική ευθραυστότητα των νοικοκυριών εστιάζοντας σε δείκτες[48] όπως ο λόγος της εξυπηρέτησης χρέους προς το εισόδημα,[49] ο λόγος χρέους προς τα περιουσιακά στοιχεία και ο λόγος του χρέους προς το εισόδημα. Τα εμπειρικά ευρήματα έδειξαν ότι η ευθραυστότητα των νοικοκυριών αυξάνεται από μια αύξηση στα επιτόκια δανεισμού.[50] Ειδικότερα, η υποτιθέμενη αύξηση των επιτοκίων αύξησε το ποσοστό των νοικοκυριών όπου οι δανειακές τους υποχρεώσεις υπερβαίνουν το 40% του καθαρού τους εισοδήματος. Στην Κύπρο το ποσοστό, ύστερα από την υπόθεση της αύξησης των επιτοκίων, ανήλθε στο 40,3% ενώ στην Ισπανία στο 36%. Υπό την υπόθεση μιας αύξησης της τιμής των ακινήτων κατά 20% ο διάμεσος λόγος χρέους προς περιουσιακά στοιχεία αυξήθηκε από 0,8% έως 6,5% στην πλειονότητα των υπό εξέταση χωρών. Καθώς ο λόγος αποτελεί και μέτρο της δανειακής φερεγγυότητας των νοικοκυριών, οι επιπτώσεις μιας μεταβολής στις τιμές των ακινήτων είναι μεγαλύτερες για εκείνα τα νοικοκυριά όπου ο υπό εξέταση λόγος είναι μεγαλύτερος του 1. Η τελική επίπτωση στο μέγεθος της ευθραυστότητας των νοικοκυριών αλλά και του ευρύτερου χρηματοπιστωτικού συστήματος είναι συνάρτηση μεταξύ άλλων και του χρηματοοικονομικού αποθέματος των νοικοκυριών αλλά και του θεσμικού πλαισίου όπου διέπει το τραπεζικό σύστημα.

Αναφορικά με τις εισοδηματικές ροές των νοικοκυριών, οι Ampudia et al. (2016) εξέτασαν τις δυνητικές επιπτώσεις στη φερεγγυότητα και τη ρευστότητα των νοικοκυριών μιας αύξησης της ανεργίας κατά 5%. Μια τέτοια μεταβολή επηρέασε τη φερεγγυότητα κυρίων των νοικοκυριών με λόγο χρέους προς εισόδημα μεγαλύτερο του 40%. Αν και σε αυτό το υποθετικό σενάριο παρατηρούνται αποκλίσεις στις δυνητικές επιπτώσεις στη φερεγγυότητα και την ευθραυστότητα των νοικοκυριών, σε επίπεδο ΕΕ το ποσοστό των νοικοκυριών με λόγο χρέους προς εισόδημα μεγαλύτερο από 0,4 αυξήθηκε μετά την υποτιθέμενη μεταβολή στο εισόδημα της εργασίας, από 15,7% στο 16%.

---

48. Τα δεδομένα προέρχονται από το Household Finance and Consumption Survey και αφορούν 51.000 νοικοκυριά σε 14 χώρες της ζώνης του ευρώ (Αυστρία, Βέλγιο, Κύπρος, Γαλλία, Γερμανία, Ελλάδα, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Μάλτα, Ολλανδία, Σλοβενία, Σλοβακία, Ισπανία, Πορτογαλία). Τα δεδομένα για την εξυπηρέτηση του χρέους δεν είναι διαθέσιμα για τη Φινλανδία.

49. Ο λόγος εξυπηρέτηση χρέους προς εισόδημα στη συγκεκριμένη μελέτη αφορά τις μηνιαίες πληρωμές χρέους προς το μηνιαίο καθαρό εισόδημα.

50. Πρέπει να σημειωθεί πως η μετακύλιση της αύξησης των επιτοκίων –αύξηση 300 μονάδες βάσης– αφορά δανειακές συμβάσεις με κυμαινόμενα επιτόκια. Στη συγκεκριμένη μελέτη, λόγω ελλιπών δεδομένων, η μετακύλιση του κόστους αφορά στεγαστικά δάνεια με κυμαινόμενο επιτόκιο τα οποία άλλωστε κατέχουν και το μεγαλύτερο ποσοστό του συνολικού χρέους των νοικοκυριών.

Πέρα από τους αντικειμενικούς δείκτες της ευθραυστότητας των νοικοκυριών που επικεντρώνονται στη συσσώρευση του χρέους και στις ροές ρευστότητας των νοικοκυριών, ένας υποκειμενικός δείκτης της οικονομικής δυσπραγίας και της ευθραυστότητας των νοικοκυριών είναι και η ικανότητά/δυνατότητά τους να αντεπεξέλθουν σε μη αναμενόμενες δαπάνες.[51] Βάσει αυτού του κριτηρίου ευθραυστότητας των νοικοκυριών, ο Worthington (2006) και οι Bridges and Disney (2004), εξετάζουν την οικονομική δυσφορία και ευθραυστότητα των αυστραλιανών νοικοκυριών βάσει της δυνατότητάς τους να καλύψουν δαπάνες, όπως οι διακοπές ή κάποιες κοινωνικές εκδηλώσεις. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Worthington (2006), η οικονομική δυσπραγία και ευθραυστότητα των νοικοκυριών σχετίζεται κυρίως με τα κοινωνικοοικονομικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά και σε μικρότερο βαθμό με το χαρτοφυλάκιο του χρέους τους.

Παράλληλα, οι Bridges and Disney (2004) εξετάζοντας τη συσχέτιση των ληξιπρόθεσμων οφειλών των νοικοκυριών με τα κοινωνικοικονομικά χαρακτηριστικά τους διαπίστωσαν μια διαφοροποίηση της έκτασης της οικονομικής δυσπραγίας και των ληξιπρόθεσμων οφειλών των νοικοκυριών ανάλογα με το μέγεθός τους, τον τύπο της κατοικίας τους (ιδιόκτητη ή ενοικιαζόμενη) και το εισοδηματικό τους επίπεδο. Συνεπώς, η οικονομική ευθραυστότητα μπορεί να είναι το αποτέλεσμα όχι μόνο μη βιώσιμων επιλογών δανεισμού αλλά και μεταβολών στις ροές εισοδήματος και στο απόθεμα κεφαλαίου, στις καιροσκοπικές και κερδοσκοπικές επενδυτικές πρακτικές αλλά και στην προσπάθεια παγίωσης ενός τρόπου ζωής που βασίζεται σε μη βιώσιμες δαπάνες.

Οι Anderloni et al. (2012) συνέδεσαν την οικονομική ευθραυστότητα των ιταλικών νοικοκυριών πέρα από την ανεπάρκεια της ρευστότητάς τους έναντι του συσσωρευμένου χρέους και με την αδυναμία τους να αντεπεξέλθουν σε έκτακτες δαπάνες ύψους 700 ευρώ εντός 30 ημερών. Τα ευρήματα είναι εντυπωσιακά. Επί του συνόλου των υπό εξέταση νοικοκυριών, το 20% αδυνατούσε να αντεπεξέλθει σε μια απροσδόκητη δαπάνη ύψους 700 ευρώ, ενώ το 43,2% είχαν ληξιπρόθεσμες οφειλές για στεγαστικά ή άλλου τύπου δάνεια. Βασική αιτία των μειωμένων εισοδηματικών ροών ήταν οι περικοπές στον χρόνο εργασίας (21,2%) και οι απολύσεις (12%). Η αδυναμία του νοικοκυριού να αντεπεξέλθει σε έκτακτες δαπάνες ουσιαστικά προσδιορίζεται ως μέτρο της οικονομικής ετοιμότητας του να αντεπεξέλθει σε οικονομικές καταστάσεις έκτακτης ανάγκης βάσει της δικής του οικονομικής αλλά και της ευρύτερης κοινωνικής κατάστασης (μέγεθος νοικοκυριού, επίπεδο εκπαίδευσης, κλπ.). Η προσέγγιση αυτή διαφοροποιείται μερικώς από τη σύνδεση της οικονομικής σταθερότητας των νοικοκυριών αμιγώς με το μέγεθος

51. Για μια συγκριτική ανάλυση υποκειμενικών και αντικειμενικών δεικτών ευθραυστότητας των νοικοκυριών στην Ευρωπαϊκή Ένωση βλ. Demertzis, et al. (2020).

του εισοδήματος, των περιουσιακών στοιχείων και των αποταμιεύσεών τους. Και σε αυτή την περίπτωση, η οικονομική ευθραυστότητα των νοικοκυριών είναι συνάρτηση των κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών τους – μέγεθος, αριθμός εργαζομένων μελών, τύπος εργασίας (μόνιμη, προσωρινή, ελεύθεροι επαγγελματίες), του επιπέδου χρηματοοικονομικής παιδείας[52] αλλά και παραγόντων που διαμορφώνουν την ψυχολογία και τη στάση ζωής των ατόμων.[53]

Αντίστοιχα οι Lusardi et al. (2011) χρησιμοποίησαν ως δείκτη της οικονομικής ευθραυστότητας των αμερικανικών νοικοκυριών τη δυνατότητά τους να ανταποκριθούν σε έκτακτες δαπάνες ύψους 2.000 δολαρίων σε διάστημα ενός μήνα. Ειδικότερα, το μέγεθος της οικονομικής ευθραυστότητας προσδιορίστηκε από την απάντηση στην ερώτηση «πώς είστε σίγουροι ότι θα μπορούσατε να βρείτε 2.000 $, εάν προκύψει μια απροσδόκητη ανάγκη μέσα στον επόμενο μήνα;».[54] Τα ευρήματα έδειξαν ότι η υψηλή οικονομική ευθραυστότητα των αμερικανικών νοικοκυριών συνδεόταν κυρίως με αλλαγές στην αγορά εργασίας –ανεργία και μειωμένες ώρες απασχόλησης– καθώς και με το χαμηλό ποσοστό των διαθέσιμων κεφαλαιακών αποθεμάτων. Παράλληλα, παρατηρήθηκε σημαντική διαφοροποίηση ανά τύπο νοικοκυριού –μονογονεϊκό, πολυμελές,[55] κλπ.– αλλά και ανά εκπαιδευτικό επίπεδο, καθώς τα νοικοκυριά με κοινωνικοοικονομικά στοιχεία ευπάθειας (εισόδημα, πλούτος, εκπαίδευση, γυναίκες, οικογένειες με παιδιά) ήταν πολύ πιο πιθανό να είναι οικονομικά εύθραυστα.

Βασιζόμενοι στο ίδιο ερώτημα οι Hasler and Lusardi (2019) αποσύνδεσαν μερικώς την οικονομική ευθραυστότητα με το επίπεδο του εισοδήματος καθώς, όπως προκύπτει από το σχετικό στατιστικό δείγμα, οικονομικά εύθραυστο ήταν το 30% των νοικοκυριών μεσαίου εισοδήματος (50.000$ έως 75.000$) και το 20% των νοικοκυριών με εισόδημα

52. Για μια πιο λεπτομερή θεωρητική και εμπειρική ανάλυση της σχέσης μεταξύ της χρηματοοικονομικής παιδείας των νοικοκυριών και της οικονομικής τους ευθραυστότητας βλ. Lusardi, et al. (2021).

53. Στο πλαίσιο των οικονομικών της συμπεριφοράς, η ψυχολογία των ατόμων μπορεί να οδηγήσει σε επιλογές που αντιβαίνουν των αρχών του παραδοσιακού ορθολογισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, οι τρέχουσες οικονομικές αποφάσεις δεν συνδέονται με τις μελλοντικές προσδοκίες, ενώ συχνά παρατηρείται μια συστηματική υποεκτίμηση ή υπερεκτίμηση των τελευταίων με αποτέλεσμα οι οικονομικές αποφάσεις να είναι συχνά συνέπεια παρορμητικότητας.

54. Το εν λόγω ερώτημα αφορούσε την εξεύρεση του σχετικού ποσού μέσα από διαφορετικές δυνητικές πηγές ρευστότητας σε διάστημα ενός μήνα.

55. Το μέγεθος των νοικοκυριών παίζει σημαντικό ρόλο στο μέγεθος της χρηματοοικονομικής ευθραυστότητάς τους, καθώς συνεπάγεται περισσότερες δαπάνες και δυνητικά υψηλότερο δανεισμό για τη μερική ή ολική κάλυψή τους, ενώ τα περιουσιακά τους στοιχεία, όπως αυτοκίνητα και ακίνητα είναι συχνά με υψηλή μόχλευση.

μεταξύ 75.000$ και 100.000$, ενώ παράλληλα παρατηρήθηκε και σε αυτή τη μελέτη μια στατιστικά σημαντική συσχέτιση της οικονομικής ευθραυστότητας με το εκπαιδευτικό επίπεδο πέρα από τη σχετική επίδρασή του στο μέγεθος του εισοδήματος. Ωστόσο, δεν προέκυψε στοιχείο σύνδεσης της ευθραυστότητας των νοικοκυριών με κάποια συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα, ενισχύοντας την άποψη πως η αναμενόμενη συσσώρευση πλούτου και η εμπειρία κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής δεν φαίνεται να συντελούν στη μείωση των ποσοστών της χρηματοοικονομικής ευθραυστότητας στις μεγαλύτερες ηλικίες (Hasler and Lusardi, 2019). Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, το 2018, σύμφωνα με τους Demertzis et al. (2020), πάνω από το 30% των νοικοκυριών δεν είχαν την απαραίτητη ρευστότητα να αντεπεξέλθουν σε μια έκτακτη ανάγκη,[56] ενώ σε επίπεδο διαθέσιμης ρευστότητας, σε πάνω από τις μισές υπό εξέταση χώρες, οι αποταμιεύσεις των νοικοκυριών ισοδυναμούσαν με το διάμεσο ισοδύναμο ακαθάριστο εισόδημά τους για 2 μήνες ενώ οι αποταμιεύσεις των ελληνικών νοικοκυριών αντιστοιχούσαν σε εισόδημα 2 εβδομάδων.[57]

4.2 Χρηματοοικονομικοί δείκτες ευθραυστότητας των νοικοκυριών: Εμπειρικά ευρήματα

Στην παρούσα μελέτη, ως μια πρώτη αποτύπωση της ευθραυστότητας των νοικοκυριών θα βασιστούμε στη θεωρία του Minksy και κατά συνέπεια θα επικεντρωθούμε σε στοιχεία του ισολογισμού των νοικοκυριών,[58] και κατ' επέκταση στην ποιότητα της μόχλευσής τους.[59] Στο πλαίσιο αυτό, ένας πρώτος δείκτης της ευθραυστότητας των

56. Ειδικότερα, το ερώτημα αφορούσε τη δυνατότητα των νοικοκυριών να αντεπεξέλθουν σε μια έκτακτη δαπάνη ισοδύναμη με το εισόδημα που αντιστοιχεί στο όριο της σχετικής φτώχειας.

57. Τα συγκεκριμένα δεδομένα αντλήθηκαν από το Household Finance and Consumption Survey (HFCS), wave 1,2.

58. Η ανάπτυξη δεικτών εκτίμησης της ποιότητας της μόχλευσης και δεικτών ευθραυστότητας εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τη διαθεσιμότητα των κατάλληλων στατιστικών στοιχείων για την επιλογή των μεταβλητών. Στην παρούσα μελέτη θα επικεντρωθούμε σε μάκρο/μέσο μεταβλητές οι οποίες ενδεχομένως να μη λαμβάνουν υπόψη τα ιδιαίτερα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των νοικοκυριών καθώς και τα σχετικά διαφοροποιημένα επίπεδα μόχλευσης.

59. Ειδικότερα, η εμπειρική διερεύνησης της ΥΧΑ του Minsky (Pollin, 1990· Tymoigne, 2012· Nishi, 2019) έχει βασιστεί σε δύο κατηγορίες δεικτών ευθραυστότητας. Η πρώτη κατηγορία εξετάζει την ποιότητα της μόχλευσης δίνοντας έμφαση στο μέγεθος του ισολογισμού των οικονομικών μονάδων και των θεσμικών τομέων ενώ ο δεύτερος (βλ. Υποενότητα 4.1) εκτιμά την ευθραυστότητα των νοικοκυριών ως βάση των αλά Minsky καθεστώτων φερεγγυότητας.

νοικοκυριών που συνδέει την εξέλιξη του όγκου του χρέους με τις μεταβολές στην εισοδηματική διανομή είναι ο λόγος του χρέους των νοικοκυριών προς το καθαρό διαθέσιμο εισόδημά τους. Μια τιμή του δείκτη πάνω από το 100% υποδεικνύει την αδυναμία των νοικοκυριών να ανταποκριθούν στις δανειακές τους υποχρεώσεις μέσω των πρωτογενών ροών εισοδήματός τους που προέρχονται από την παραγωγή και τη διανομή του εισοδήματος και συνεπώς έχουν ένα δυνητικά υψηλό ρίσκο φερεγγυότητας.

Βέβαια, η αξιολόγηση αυτού του δείκτη της φερεγγυότητας και της ποιότητας της μόχλευσης των νοικοκυριών είναι μερικώς ελλιπής, καθώς δεν λαμβάνει υπόψη εναλλακτικές πηγές ρευστότητας που προέρχονται από την πώληση ή και την υποθήκευση των διαθέσιμων περιουσιακών τους στοιχείων, και, επίσης, παράγοντες όπως η κατανομή του χρέους, του εισοδήματος και του πλούτου σε μίκρο επίπεδο μεταξύ των νοικοκυριών. Πρέπει να τονιστεί πως σε τομεακό επίπεδο ενδέχεται να υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ εκείνων των νοικοκυριών που κατέχουν το χρέος και τις σχετικές δανειακές υποχρεώσεις και εκείνων που κατέχουν τα περιουσιακά στοιχεία και τις απαιτήσεις. Η τελική αξιολόγηση του ρίσκου φερεγγυότητας και ευθραυστότητας, σύμφωνα με τον Minsky, εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό όχι μόνο από το κεφαλαιακό απόθεμα –χρηματοικονομικό ή μη– των νοικοκυριών αλλά και από τη σχετική του αξία είτε σε περίπτωση πώλησής του είτε στην περίπτωση της υποθήκευσής του για την αναχρηματοδότηση του χρέους.

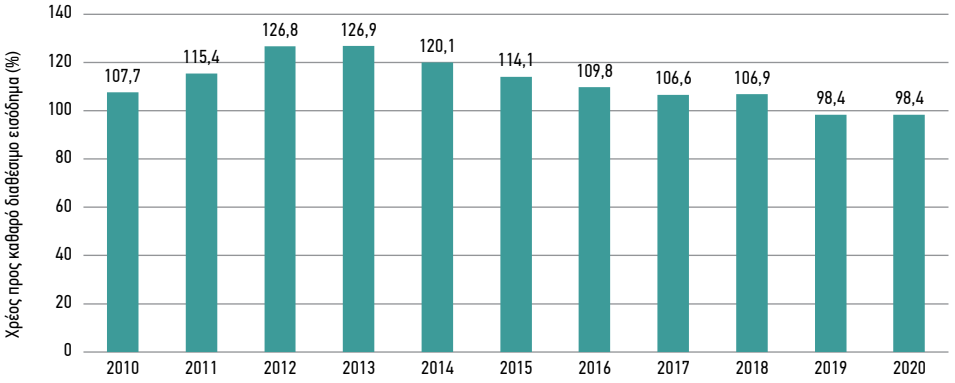
Ειδικότερα, στην περίπτωση ενός νοικοκυριού υπό καθεστώς χρηματοδότησης Ponzi, η αξία των περιουσιακών στοιχείων είναι κομβική για τη φερεγγυότητα, την ευθραυστότητα και τη βιωσιμότητά του ιδιαίτερα όταν η ρευστοποίηση των απαιτήσεων και των περιουσιακών του στοιχείων υπολείπεται των δανεικών υποχρεώσεων, δυσχεραίνοντας το ενδεχόμενο πληρωμής ή αναχρηματοδότησης του χρέους του. Όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω, ο λόγος του χρέους των νοικοκυριών ως ποσοστό του καθαρού διαθέσιμου εισοδήματος τους δίνει μια αρχική εικόνα της φερεγγυότητας, της ποιότητας της μόχλευσης και της ευθραυστότητας των νοικοκυριών. Ένας λόγος πάνω από 100% μπορεί να οφείλεται σε αλλαγές στη διανομή του εισοδήματος και κατ' επέκταση σε μείωση των εισοδηματικών ροών, αλλά και σε μια συνεχή συσσώρευση χρέους. Η υπερ-συσσώρευση χρέους ως μέσο αναχρηματοδότησης αποτελεί έναν φαύλο κύκλο που οδηγεί σε αύξηση της ευθραυστότητας.

Στο Διάγραμμα 4.1 παρατηρούμε το ποσοστό του χρέους[60] των ελληνικών νοικοκυριών ως προς το καθαρό διαθέσιμο εισόδημά τους την περίοδο 2010-2020. Το

60. Το χρέος νοικοκυριών ορίζεται ως όλες οι υποχρεώσεις των νοικοκυριών (συμπεριλαμβανομένων των μη κερδοσκοπικών ιδρυμάτων που εξυπηρετούν νοικοκυριά) που απαιτούν πληρωμές τόκων ή

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4.1

Ποσοστό χρέους ελληνικών νοικοκυριών προς καθαρό διαθέσιμο εισόδημα (2010-2020)

Πηγή: Household Accounts, OECD (2022)

Σημείωση: Στα νοικοκυριά περιλαμβάνονται και τα μη κερδοσκοπικά ιδρύματα όπου εξυπηρετούν τα νοικοκυριά.

χρέος των νοικοκυριών υπερέβαινε το καθαρό διαθέσιμο εισόδημα κατά σχεδόν 20% την πρώτη τριετία της δημοσιονομικής προσαρμογής. Μια τέτοια αύξηση μπορεί να αποδοθεί ταυτόχρονα στην απομόχλευση των νοικοκυριών που σημειώθηκε αμέσως μόλις ξέσπασε η κρίση του δημόσιου χρέους, αλλά κυρίως στις μειωμένες εισοδηματικές ροές λόγω των μισθολογικών περικοπών και της αυξημένης ανεργίας που προκάλεσαν τα προγράμματα οικονομικής προσαρμογής. Το επόμενο διάστημα παρατηρείται μια σχετική αποκλιμάκωση ενώ τη διετία 2019-2020, το καθαρό εισόδημα των ελληνικών νοικοκυριών οριακά κάλυπτε τις υποχρεώσεις από το συσσωρευμένο χρέος. Συνεπώς, με βάση τον δείκτη του χρέους των νοικοκυριών προς το διαθέσιμο εισόδημα, τα ελληνικά νοικοκυριά βελτιώσαν την ευθραυστότητά τους.

Στην Ευρωζώνη το ρίσκο φερεγγυότητας και η δυνητική ευθραυστότητα των νοικοκυριών διαφοροποιείται σημαντικά ανά χώρα (Πίνακας 4.1). Υψηλότερη δυνητική ευθραυστότητα παρατηρείται στα ολλανδικά νοικοκυριά όπου το χρέος τους τη διετία 2020-2021 ήταν πάνω από 2 φορές πιο υψηλό από το καθαρό διαθέσιμο εισόδημά τους. Υψηλή ήταν

κεφαλαίου από τα νοικοκυριά στους πιστωτές σε καθορισμένες ημερομηνίες στο μέλλον. Το χρέος υπολογίζεται ως το άθροισμα των ακόλουθων κατηγοριών υποχρεώσεων: δάνεια (κυρίως στεγαστικά δάνεια και καταναλωτική πίστη) και άλλοι πληρωτέοι λογαριασμοί. Ο δείκτης μετράται ως ποσοστό του καθαρού διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.1
Λόγος χρέους προς καθαρό διαθέσιμο εισόδημα στην Ευρωζώνη (2020-2021)

	2020	2021		2020	2021
Αυστρία	93,9	-	Λετονία	38,9	-
Βέλγιο	118,3	-	Λιθουανία	40,9	-
Εσθονία	80,1	-	Λουξεμβούργο	187,1	-
Φινλανδία	154,3	156	Ολλανδία	224,9	221,7
Γαλλία	123,7	-	Πορτογαλία	126,6	125,6
Γερμανία	99,3	102,1	Σλοβακία	78,9	-
Ελλάδα	98,4	-	Σλοβενία	52,9	-
Ιρλανδία	119	-	Ισπανία	106	-
Ιταλία	91	90,9			

Πηγή: Household Accounts, OECD (2022)
Σημείωση: Τα στοιχεία δεν είναι διαθέσιμα για την Κύπρο και τη Μάλτα.

και η δυνητική ευθραυστότητα των νοικοκυριών στη Φινλανδία αλλά και την Πορτογαλία με το χρέος των νοικοκυριών το 2021 να υπερβαίνει το καθαρό διαθέσιμο εισόδημά τους κατά 56% και 25,6% αντίστοιχα. Σχετικά χαμηλά είναι τα ποσοστά στη Λετονία, τη Λιθουανία αλλά και τη Σλοβακία όπου το χρέος των νοικοκυριών το 2020 ισοδυναμούσε με το 38,9%, 40,9% και 52,9% του καθαρού διαθέσιμου εισοδήματός τους αντίστοιχα.

Ωστόσο, βάσει της αναλυτικής προσέγγισης του Minsky, η ανίχνευση του μεγέθους της μόχλευσης των οικονομικών μονάδων και ειδικότερα εκείνων που βρίσκονται υπό καθεστώς χρηματοδότησης Ponzi, είναι σημαντική για τη σταθερότητα και τη βιωσιμότητα του χρηματοπιστωτικού και του ευρύτερου οικονομικού συστήματος. Μια παρατεταμένη Ponzi μόχλευση των νοικοκυριών αυξάνει την ευθραυστότητά τους καθώς και την πιθανότητα εμφάνισης συνθηκών χρέους-αποπληθωρισμού. Συνεπώς, σε επίπεδο μακροοικονομικού σχεδιασμού, η εκτίμηση της έκτασης και της έντασης του καθεστώτος φερεγγυότητας Ponzi θα μπορούσε να αποτελέσει έναν σημαντικό δείκτη για τη λήψη μέτρων με σκοπό τον περιορισμό των δυνητικά αποσταθεροποιητικών πρακτικών μόχλευσης και της ευθραυστότητας της οικονομίας. Πρέπει να υπογραμμίσουμε με έμφαση ότι ένας δείκτης ευθραυστότητας δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο πρόβλεψης χρηματοπιστωτικών και οικονομικών κρίσεων, αλλά ως ένα μέτρο

εκτίμησης της ευθραυστότητας της οικονομίας που δυνητικά, και υπό προϋποθέσεις, θα μπορούσε να επηρεάσει τη σταθερότητα και τη βιωσιμότητα του οικονομικού συστήματος (Μιχοπούλου, 2020a).

Βασιζόμενοι στην ταξινόμηση των καθεστώτων φερεγγυότητας του Minsky, η ευθραυστότητα των οικονομικών μονάδων συνδέεται με τη φερεγγυότητά τους και κατά συνέπεια με τις ροές ρευστότητάς τους. Συνθήκες που μεταβάλλουν το ισοζύγιο απαιτήσεων/υποχρεώσεων μπορούν να αυξήσουν το ρίσκο φερεγγυότητας των δανειζόμενων καθώς και την ευθραυστότητά τους. Το καθαρό αποτέλεσμα είναι συνάρτηση του μεγέθους του κεφαλαιακού αποθέματος των νοικοκυριών και της άμεσα σχετιζόμενης αναχρηματοδότησης του χρέους τους. Μεταβολές σε βασικά μάκρο μεγέθη, όπως η απασχόληση, οι μισθοί, το επιτόκιο αλλά και η φορολογία, επηρεάζουν τις διαθέσιμες ροές εισοδήματος των νοικοκυριών και δυνητικά την ποιότητα του ισολογισμού τους. Παράλληλα, μεταβολές στη ρευστότητα, στη φερεγγυότητα και την ευθραυστότητα των οικονομικών μονάδων εν γένει και των νοικοκυριών ειδικότερα επηρεάζουν την καταναλωτική και επενδυτική τους συμπεριφορά και κατ' επέκταση τη συνολική οικονομική δραστηριότητα. Ο περιορισμός, μέσω θεσμικών παρεμβάσεων, του χρηματοοικονομικού μετασχηματισμού των οικονομικών μονάδων και των θεσμικών τομέων από ένα καθεστώς υψηλής σε ένα καθεστώς χαμηλής φερεγγυότητας θα κρίνει και το τελικό αποσταθεροποιητικό αποτύπωμα αυτών των μεταβολών στη βιωσιμότητα του οικονομικού συστήματος (Argitis, 2020).

Βάσει λοιπόν της υπόθεσης χρηματοπιστωτικής αστάθειας του Minsky, μια οικονομία είναι πιο επιρρεπής στην αστάθεια όταν οι περισσότερες μονάδες είναι υπό καθεστώς φερεγγυότητας κερδοσκόπου και ιδιαίτερα Ponzi και ultra-Ponzi. Στην περίπτωση ενός νοικοκυριού, το καθεστώς ultra-Ponzi συνεπάγεται μια κατάσταση αρνητικής αποταμίευσης. Συνεπώς, στα καθεστώτα φερεγγυότητας Ponzi και ultra-Ponzi οι οικονομικές μονάδες δεν έχουν τη δυνατότητα να καλύψουν τις δανειακές τους υποχρεώσεις μέσω των πρωτογενών ροών ρευστότητας, αλλά ούτε μέσω των ταμειακών τους αποθεμάτων. Επίσης, το συνεπαγόμενο υψηλό ρίσκο φερεγγυότητας των νοικοκυριών αυτών καθιστά δύσκολη την αναχρηματοδότηση του χρέους τους με νέο δανεισμό εντείνοντας τις συνθήκες ευθραυστότητάς τους. Η δυνατότητα νέου δανεισμού καθώς και η αξία των χρηματοοικονομικών απαιτήσεων και των υπο-ρευστοποίηση περιουσιακών στοιχείων θα προσδιορίσουν το τελικό μέγεθος της ευθραυστότητάς τους.

Ένας δείκτης της φερεγγυότητας, της ποιότητας της μόχλευσης και της ευθραυστότητας των νοικοκυριών είναι ο λόγος των ληξιπρόθεσμων τόκων προς τις καθαρές αποταμιεύσεις των νοικοκυριών (Μιχοπούλου, 2014, 2020a). Σε ένα αναλυτικό πλαίσιο εισροών-εκροών του ισολογισμού των νοικοκυριών, ο δείκτης αποτυπώνει

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.2
Δείκτης φερεγγυότητας και ευθραυστότητας των νοικοκυριών

Καθεστώς φερεγγυότητας	Δείκτης φερεγγυότητας και ευθραυστότητας	Συνθήκη
Κερδοσκόπος	$T / S \leq 1$	$0 < S \geq T$
Ponzi	$T / S > 1$	$0 < S < T$
Ultra-Ponzi	$T / S < 0$	$S < 0$

Πηγή: Μιχοπούλου (2020)

το καθεστώς φερεγγυότητας, δηλαδή εάν είναι speculative, Ponzi και ultra-Ponzi και κατ' επέκταση το μέγεθος της αφερεγγυότητας και ευθραυστότητάς τους καθώς και την πιθανή μη βιώσιμη δομή του χρέους τους. Η μετάβαση των νοικοκυριών σε ένα καθεστώς χρηματοδότησης Ponzi, όπου η διαθέσιμη ρευστότητα επαρκεί μόνο για την κάλυψη των τόκων, αποτελεί και το σημείο αναφοράς της ευθραυστότητάς τους που αυξάνεται όταν οι εισροές ρευστότητας υπολείπονται των τόκων. Σε αυτή την περίπτωση, η ευθραυστότητα είναι πολύ υψηλή και η τελική επίπτωση στη δομή του χρέους θα εξαρτηθεί από τη δυνατότητα ρευστοποίησης των περιουσιακών στοιχείων και από την αναχρηματοδότηση του χρέους. Το παρατεταμένο έλλειμμα ρευστότητας εντείνει το ρίσκο φερεγγυότητας και την ευθραυστότητα των νοικοκυριών καθώς διογκώνεται το ποσό των μη πληρωτέων τόκων. Όσο πιο γενικευμένο είναι το καθεστώς φερεγγυότητας Ponzi και ultra-Ponzi στον τομέα των νοικοκυριών, τόσο πιο εύθραυστη θα είναι η βιωσιμότητα της οικονομίας στο σύνολό της.

Στην παρούσα μελέτη αναπτύσσουμε έναν νέο δείκτη φερεγγυότητας T/S –όπου T οι πληρωτέοι τόκοι και S η καθαρή αποταμίευση των νοικοκυριών– με στόχο την ανάδειξη της δυναμικής των νομισματικών και χρηματοοικονομικών εξελίξεων συγκριτικά με τις μεταβολές στο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών. Ο Πίνακας 4.2 ταξινομεί τις συνθήκες των τριών εναλλακτικών καθεστώτων χρηματοδότησης και φερεγγυότητας βάσει των οποίων δύναται η εξαγωγή ενός αλά Minsky δείκτη φερεγγυότητας και ευθραυστότητας[61] (στο εξής *ΔΦΕ*). Στην περίπτωση του καθεστώτος φερεγγυότητας κερδοσκόπου, ο *ΔΦΕ* είναι μικρότερος ή ίσος της μονάδας, καθώς η καθαρή αποταμίευση S (δηλαδή το καθαρό διαθέσιμο εισόδημα-κατανάλωση) είναι μεγαλύτερη ή ίση

61. Για μια πιο αναλυτική μεθοδολογική ανάλυση του δείκτη για τον δημόσιο τομέα και για τα νοικοκυριά βλ. Μιχοπούλου (2014, 2020).

με τους πληρωτέους τόκους (*T*) και επομένως επαρκεί για την πληρωμή των σχετικών υποχρεώσεων. Αυτή η περίπτωση αφορά νοικοκυριά χαμηλού ρίσκου φερεγγυότητας και ευθραυστότητας. Βέβαια η διατηρησιμότητα του καθεστώτος κερδοσκόπου εξαρτάται από τη διανομή του εισοδήματος και τις μεταβολές στις εισοδηματικές ροές και από το αποτέλεσμα νομισματικών, δημοσιονομικών αλλά και χρηματοπιστωτικών μεταβολών. Για παράδειγμα, μια αύξηση των επιτοκίων και των φόρων μπορεί να αυξήσει το ρίσκο φερεγγυότητας των συγκεκριμένων μονάδων και την ποιότητα της μόχλευσής τους, μετακινώντας αυτές σε ένα άλλο καθεστώς ευθραυστότητας.

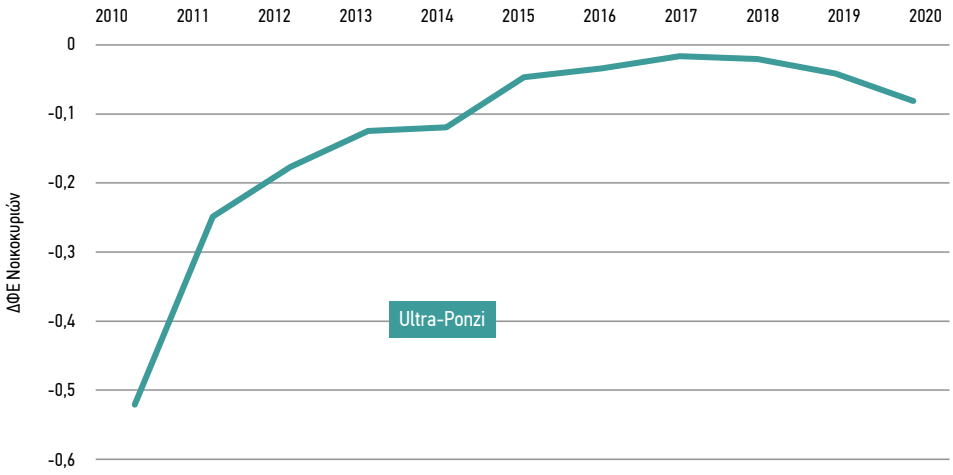
Στην περίπτωση καθεστώτος φερεγγυότητας Ponzi, οι αποταμιεύσεις είναι μεν θετικές αλλά ανεπαρκείς για να καλύψουν την πληρωμή των τόκων. Όταν ο ΔΦΕ είναι μικρότερος της μονάδας, υποδηλώνει μια χαμηλή ποιότητα μόχλευσης με υψηλό ρίσκο φερεγγυότητας. Η βιωσιμότητα του χρέους αυτών των νοικοκυριών εξαρτάται από τη δυνατότητα αναχρηματοδότησης του χρέους. Όμως το υψηλό πιστωτικό ρίσκο που χαρακτηρίζει ένα Ponzi νοικοκυριό μπορεί να προκαλέσει πρόβλημα αναχρηματοδότησης και να οδηγήσει το νοικοκυριό σε συνθήκες ευθραυστότητας.

Όταν ο ΔΦΕ είναι αρνητικός, τα νοικοκυριά είναι εξαιρετικά εύθραυστα και ευάλωτα με μειωμένη πιστοληπτική ικανότητα. Υπό ένα καθεστώς φερεγγυότητας ultra-Ponzi, η συνεπής πληρωμή των τόκων, των χρεολυσίων καθώς και η κάλυψη μέρους των δαπανών εξαρτάται απολύτως από την αναχρηματοδότηση του χρέους. Όταν ένα νοικοκυριό είναι ultra-Ponzi για μεγάλο χρονικό διάστημα, η πιθανότητα μιας κρίσης φερεγγυότητας είναι πολύ μεγάλη. Σε αυτή την περίπτωση, είναι ακόμα πιο επιτακτική η ανάγκη θεσμικών παρεμβάσεων και ενός μείγματος πολιτικής που θα στοχεύει στη διατήρηση της οικονομικής σταθερότητας κυρίως μέσω της ενίσχυσης της ρευστότητας τόσο των οικονομικών μονάδων όσο και των τραπεζών. Το Διάγραμμα 4.2 μας δίνει μια εκτίμηση του ΔΦΕ των ελληνικών νοικοκυριών για την περίοδο 2010-2020. Παρατηρούμε ότι τα ελληνικά νοικοκυριά βρίσκονται σε ένα παρατεταμένο καθεστώς φερεγγυότητας ultra-Ponzi που συνεπάγεται υψηλό ρίσκο ευθραυστότητας. Η αρνητική τιμή του ΔΦΕ πιστοποιεί το έλλειμμα στο ισοζύγιο των εισροών-εκροών των νοικοκυριών, δηλαδή την αρνητική τους αποταμίευση.

Η εικόνα αυτή μπορεί να γίνει οδηγός της οικονομικής πολιτικής για εξειδικευμένες και αναγκαίες παρεμβάσεις για την ενίσχυση της φερεγγυότητάς τους. Ως πρώτο συμπέρασμα προκύπτει ότι υπάρχει άμεση ανάγκη ενίσχυσης των εισοδηματικών ροών των ελληνικών νοικοκυριών, μέσω αύξησης της απασχόλησης και των εισοδημάτων τους, ώστε να διασφαλιστεί η βιωσιμότητα του χρέους τους και να αποφευχθεί το ενδεχόμενο μιας γενικευμένης ευθραυστότητας που θα υπονόμευε τη μεσο-μακροχρόνια βιωσιμότητα της ελληνικής οικονομίας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4.2

Δείκτης φερεγγυότητας και ευθραυστότητας των ελληνικών νοικοκυριών (2010-2020)

Πηγή: Eurostat (2022), υπολογισμοί συγγραφέα
Σημείωση: Τα δεδομένα δεν ήταν διαθέσιμα για τα έτη 2021, 2022.

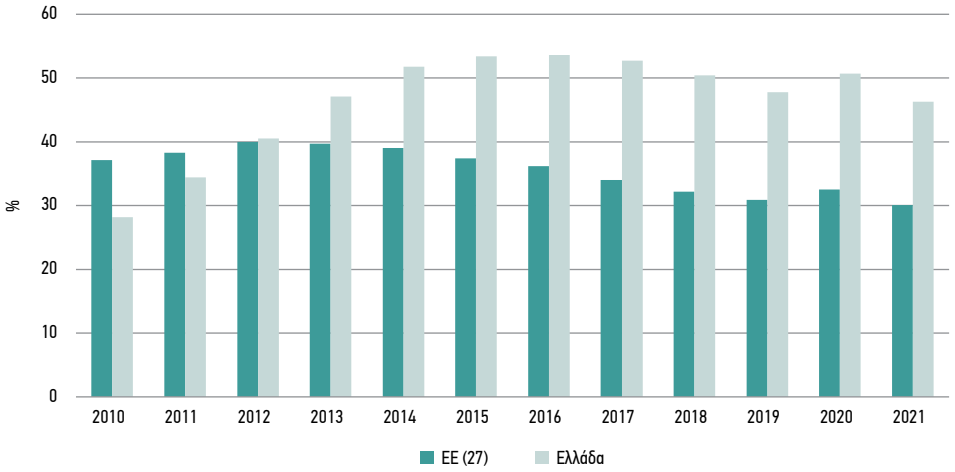
4.3 Ευθραυστότητα των νοικοκυριών και έκτακτες ανάγκες: Εμπειρικά δεδομένα για Ελλάδα και ΕΕ

Ακολουθώντας τη μεθοδολογία των Lusardi et al. (2011), σε αυτή την ενότητα συνδέουμε την οικονομική ευθραυστότητα των νοικοκυριών με την ικανότητά/δυνατότητά τους να αντεπεξέλθουν σε μηνιαίες έκτακτες δαπάνες[62] που ισοδυναμούν, σύμφωνα με τη μεθοδολογία της Eurostat, με το μηνιαίο εισόδημα των ατόμων που ζουν στο όριο της φτώχειας.[63] Αν και αυτή η μεθοδολογία ξεφεύγει από τη στενή ανάλυση των στοιχείων του ισολογισμού των νοικοκυριών και των ροών εισοδήματος και ρευστότητας, εντούτοις παρέχει μια συμπληρωματική εικόνα της οικονομικής στενότητας των νοικοκυριών και, συνεπώς, της δυνητικής τους ευθραυστότητας. Στο πλαίσιο

62. Οι έκτακτες δαπάνες μπορούν να αφορούν την αντικατάσταση μιας οικιακής συσκευής, την επισκευή μιας έκτακτης βλάβης στο σπίτι, την κάλυψη των ιατρικών εξόδων ενός έκτακτου προβλήματος υγείας κ.ά.

63. Αξίζει να σημειωθεί πως το μηνιαίο εισόδημα των ατόμων στα όρια της φτώχειας διαφέρει από χώρα σε χώρα καθώς ορίζεται ως το 60% του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών μιας χώρας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4.3
Αδυναμία αντιμετώπισης απροσδόκητων οικονομικών εξόδων
(σύνολο νοικοκυριών, 2010-2021)

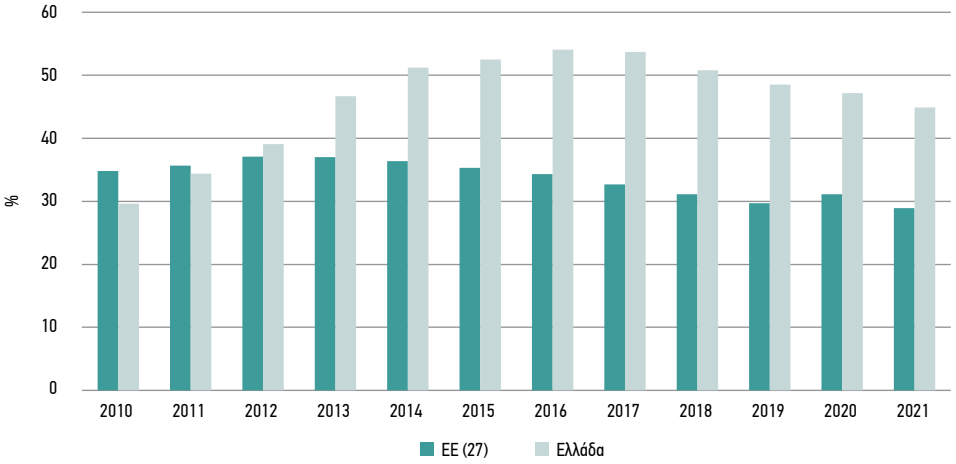
Πηγή: Income and Living Conditions, Eurostat (2022)

λοιπόν της αυτοαξιολόγησης των νοικοκυριών αναφορικά με την οικονομική τους ανθεκτικότητα και ευθραυστότητα, παρατηρούμε στο Διάγραμμα 4.3 ότι στην Ελλάδα την περίοδο 2014-2016 πάνω από 1 στα 2 νοικοκυριά (52,4%) δεν μπορούσαν να αντεπεξέλθουν οικονομικά σε μια έκτακτη δαπάνη ισοδύναμη με το μηνιαίο εισόδημα του ορίου της φτώχειας. Την ίδια περίοδο το αντίστοιχο ποσοστό στην ΕΕ ήταν 35,8%. Η πανδημία του Covid-19, και οι επιπτώσεις που επέφερε στην ποιότητα της απασχόλησης, στον χρόνο εργασίας και τις αμοιβές, φαίνεται πως συνέτεινε στη διατήρηση της υψηλής οικονομικής ευθραυστότητας των ελληνικών νοικοκυριών. Το 2020 τα σχετικά ποσοστά στην Ελλάδα και την ΕΕ ήταν 50,7% και 32,5% αντίστοιχα. Το 2021 το 46,3% των ελληνικών νοικοκυριών δήλωσε την αδυναμία του να αντεπεξέλθει σε μια έκτακτη δαπάνη.

Σημαντική διαφοροποίηση των σχετικών ποσοστών παρατηρείται όταν ληφθούν υπόψη τα κοινωνικοοικονομικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των νοικοκυριών (Διαγράμματα 4.4 και 4.5). Παρατηρούμε ότι στην Ελλάδα μετά το 2010 σημειώνεται μια σταδιακά σημαντική αύξηση της οικονομικής ευθραυστότητας στα νοικοκυριά με εξαρτώμενα ή χωρίς εξαρτώμενα παιδιά. Στην πρώτη περίπτωση το ποσοστό από 26,6% το 2010 έφτασε το 2015 το 54,4% ενώ για τα νοικοκυριά με μη εξαρτώμενα παιδιά το ποσοστό ήταν 29,6% και 52,5% αντίστοιχα. Η χαμηλή οικονομική ανθεκτι-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4.4

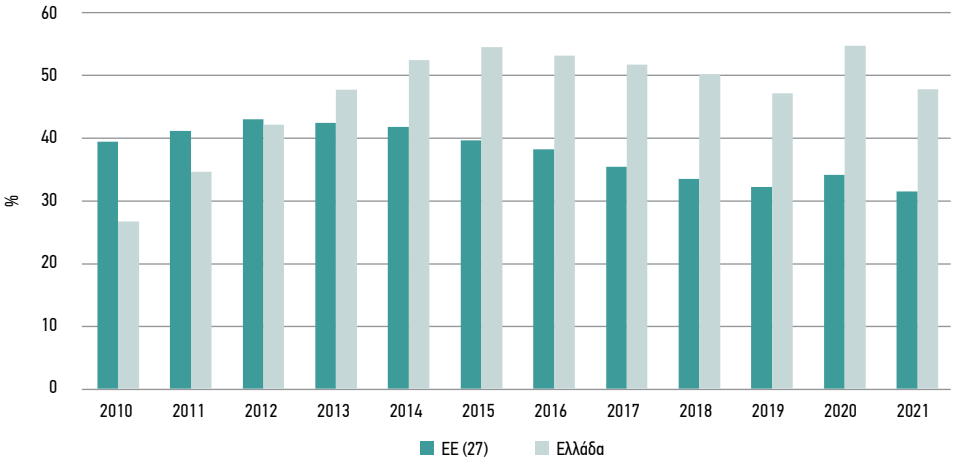
Αδυναμία αντιμετώπισης απροσδόκητων οικονομικών εξόδων (νοικοκυριά χωρίς εξαρτώμενα παιδιά, 2010-2021)

Πηγή: Income and Living Conditions, Eurostat (2022)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4.5

Αδυναμία αντιμετώπισης απροσδόκητων οικονομικών εξόδων (νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά, 2010-2021)

Πηγή: Income and Living Conditions, Eurostat (2022)

κότητα και ευθραυστότητα και στις δύο κατηγορίες νοικοκυριών διατηρήθηκε και τα επόμενα χρόνια και ενισχύθηκε με την πανδημική κρίση του Covid-19. Το 2020 το 54,6% των ελληνικών νοικοκυριών με εξαρτώμενα παιδιά δεν μπορούσε να καλύψει το κόστος μιας έκτακτης δαπάνης ισοδύναμης με το εισόδημα στο όριο της φτώχειας, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τα νοικοκυριά χωρίς εξαρτώμενα παιδιά ήταν 47,2%.

Το 2021 παρατηρείται μια μείωση των ποσοστών και στις δύο κατηγορίες των νοικοκυριών, δηλαδή ήταν στο 47,7% για τα νοικοκυριά με εξαρτώμενα παιδιά και στο 44,9% χωρίς παιδιά, ενδεχομένως ως συνέπεια της βελτίωσης της ρευστότητάς τους από τα έκτακτα επιδόματα εισοδηματικής ενίσχυσης που ακολούθησαν την πανδημική κρίση. Σε επίπεδο ΕΕ, η εικόνα είναι σαφώς πιο βελτιωμένη και στις δύο κατηγορίες των νοικοκυριών. Ενδεικτικά, το 2021 οικονομικά εύθραυστο ήταν το 31,4% των νοικοκυριών με εξαρτώμενα παιδιά και το 28,9% χωρίς παιδιά.

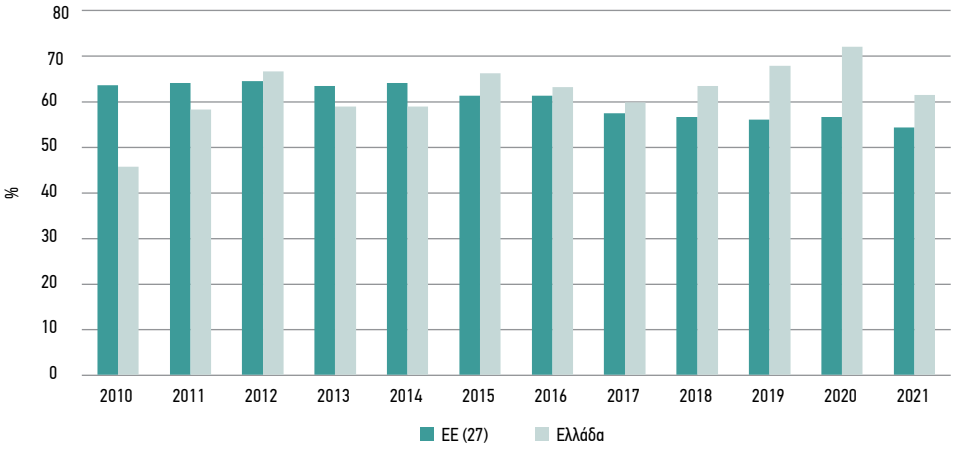
Αξιοσημείωτα πιο υψηλά τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη είναι τα ποσοστά για τα νοικοκυριά με ένα μόνο άτομο και εξαρτώμενα παιδιά (Διάγραμμα 4.6). Σε αυτή την κατηγορία, ένα υψηλό ποσοστό τόσο των ελληνικών όσο και των ευρωπαϊκών νοικοκυριών δεν ήταν σε θέση να βρουν ρευστότητα ισοδύναμη με το εισοδηματικό όριο της φτώχειας, ώστε να καλύψουν μια έκτακτη ανάγκη. Ειδικότερα, την τριετία 2014-2016 τα σχετικά ποσοστά ήταν 62,2% και 62,7% για τα ελληνικά και τα ευρωπαϊκά νοικοκυριά αντίστοιχα.

Τα επόμενα χρόνια σημειώθηκε μια σχετική αποκλιμάκωση του ποσοστού σε ευρωπαϊκό επίπεδο (56,6% το 2020) ενώ στην Ελλάδα η οικονομική ευθραυστότητα των εν λόγω νοικοκυριών αυξήθηκε περαιτέρω την περίοδο του Covid-19. Το 2020, σε σχετική οικονομική ευθραυστότητα βρέθηκαν 7 στα 10 νοικοκυριά (72%) με ένα άτομο και εξαρτώμενα παιδιά. Το 2021, αν και παρατηρείται μια σχετική μείωση, το ποσοστό εξακολούθησε να είναι υψηλό (61,4%). Στην ΕΕ τη διετία 2020-2021 πάνω από τα μισά νοικοκυριά (55,4%) ήταν οικονομικά εύθραυστα.

Σημαντική απόκλιση στο ποσοστό των οικονομικά εύθραυστων νοικοκυριών παρατηρείται και σε επίπεδο φύλου (Διάγραμμα 4.7). Στην Ελλάδα το ποσοστό των οικονομικά εύθραυστων μη δεσμευμένων γυναικών ήταν σταθερά πάνω από 10% πιο υψηλό από τα νοικοκυριά με έναν αδέσμευτο άνδρα καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο. Η εν λόγω διαφορά του ποσοστού της οικονομικής ευθραυστότητας μεταξύ των δύο φύλων έφτασε τις 12,2 ποσοστιαίες μονάδες. Αποκλίσεις στα σχετικά ποσοστά μεταξύ των δύο φύλων παρατηρούνται και στην ΕΕ. Το διάστημα 2010-2015 αδυναμία να ανταποκριθούν σε μια έκτακτη δαπάνη δήλωσαν 4 στα 10 νοικοκυριά με έναν μόνο άνδρα και 5 στα 10 νοικοκυριά με μια μόνη γυναίκα. Το 2021 η σχετική διαφορά μειώθηκε στις 13,5 ποσοστιαίες μονάδες.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4.6

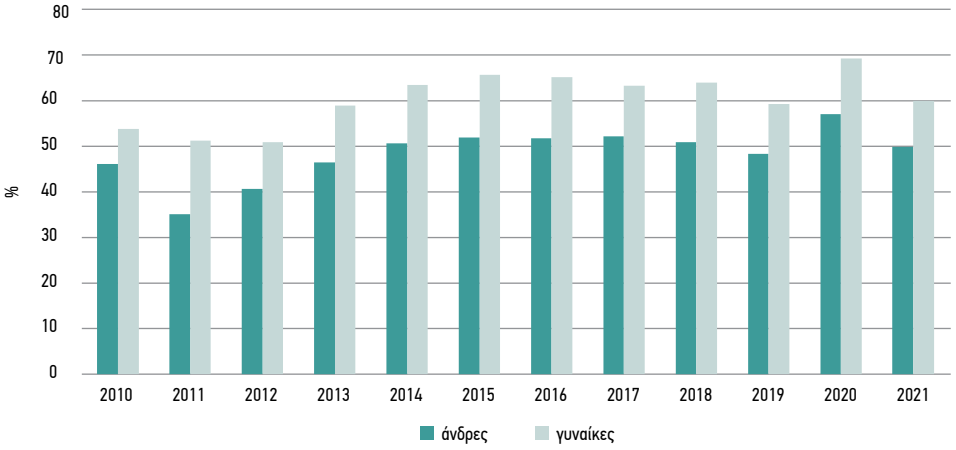
Αδυναμία αντιμετώπισης απροσδόκητων οικονομικών εξόδων (νοικοκυριά με ένα μη δεσμευμένο άτομο και εξαρτώμενα παιδιά, 2010-2021)

Πηγή: Income and Living Conditions, Eurostat (2022)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4.7

Αδυναμία αντιμετώπισης απροσδόκητων οικονομικών εξόδων ανά φύλο στην Ελλάδα (νοικοκυριό με ένα μη δεσμευμένο άτομο, 2010-2021)

Πηγή: Income and Living Conditions, Eurostat (2022)

05

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές, ευθραυστότητα και βιώσιμη ανάπτυξη

Η οικοδόμηση ενός οικονομικού μοντέλου με βάση την αρχή της βιωσιμότητας πρέπει να στηρίζεται στη διασφάλιση της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας των οικονομικών μονάδων και των θεσμικών τομέων. Ωστόσο, όπως έχουμε ήδη υπογραμμίσει στην ανάλυσή μας, μια κρίσιμη παράμετρος για να συμβεί αυτό είναι η διανομή του εισοδήματος να γίνει με τρόπο που θα υποστηρίζει τη διατηρησιμότητα των ροών εισοδήματος προς τα νοικοκυριά και τις επιχειρήσεις, έτσι ώστε να μην βρεθούν με υψηλό ρίσκο ευθραυστότητας και σε πιστωτικό περιορισμό. Συνεπώς, τα ζητήματα της διανομής του εισοδήματος, και κατ' επέκταση της φτώχειας και της οικονομικής ανισότητας ως προσδιοριστικοί παράγοντες της ευθραυστότητας, έχουν ιδιαίτερη σημασία για τη δημιουργία συνθηκών βιώσιμης ανάπτυξης. Ο βασικός λόγος για αυτό είναι ότι υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ της άνισης διανομής του εισοδήματος και της οικονομικής ανισότητας με τον μετασχηματισμό των νοικοκυριών από ένα καθεστώς κερδοσκόπου σε ένα καθεστώς φερεγγυότητας Ponzi και ultra-Ponzi. Η συσχέτιση αυτή οξύνεται από το γεγονός ότι η χρηματιστικοποίηση έχει επιφέρει έναν δομικό μετασχηματισμό στα πρότυπα κατανάλωσης και χρηματοδότησης και στη διανομή του εισοδήματος.

Εμπειρικές μελέτες έχουν δείξει ότι η χρηματιστικοποίηση έχει επιδεινώσει την ανισότητα στη διανομή του εισοδήματος (Dünhaupt, 2017· Godechot, 2020· Huber et al., 2022· Alexiou et al., 2022). Η συρρίκνωση του εισοδηματικού μεριδίου της εργασίας θεωρείται ως μια από τις αιτίες τους ελλείμματος ζήτησης, της αναπτυξιακής στασιμότητας, των χαμηλών ρυθμών μεγέθυνσης και της υψηλής ανεργίας πολλών οικονομιών (Hein, 2015· Kansten et al., 2018). Την ίδια στιγμή, η επιδίωξη βραχυπρόθεσμης κερδοφορίας από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις μέσω της αγοραπωλησίας

τίτλων στις παγκοσμιοποιημένες αγορές κεφαλαίου επέφερε νέες μορφές εταιρικής διακυβέρνησης που έχουν στο επίκεντρό τους τη διαχείριση της χρηματιστηριακής αξίας των μετοχών και την αύξηση των αμοιβών των υψηλόβαθμων στελεχών των επιχειρήσεων. Οι νέες αυτές οργανωτικές διαδικασίες έχουν οξύνει περαιτέρω την οικονομική ανισότητα.

Σε χρηματοπιστωτικό επίπεδο, η ευκολότερη πρόσβαση των νοικοκυριών στην καταναλωτική πίστωση, η οποία αυξήθηκε δραματικά σε πολλές χώρες, ως συνέπεια της απορρύθμισης και της παγκοσμιοποίησης των τραπεζικών συστημάτων και της απελευθέρωσης των αγορών κεφαλαίου, ενδυνάμωσε την πρόθεση των νοικοκυριών να χρηματοδοτήσουν τις καταναλωτικές τους δαπάνες μέσω του δανεισμού και όχι της αύξησης του διαθέσιμου εισοδήματός τους (Μιχοπούλου, 2020a· De Vita and Luo, 2020). Αυτή η κουλτούρα δανεισμού πρακτικά λειτούργησε ως ένας εξωγενής μηχανισμός αύξησης του βιοτικού τους επιπέδου. Όμως, όπως ισχυρίζονται οι Barba and Pivetti (2009), η εύκολη πρόσβαση των νοικοκυριών, κυρίως της χαμηλής και της μεσαίας τάξης, στην καταναλωτική πίστωση και η συμμετοχή τους σε χρηματοπιστωτικές επενδυτικές δραστηριότητες εξασθένησε την προσήλωσή τους στη διεκδίκηση ενός υψηλότερου και διατηρήσιμου διαθέσιμου εισοδήματος. Σύμφωνα όμως με την υπόθεση της χρηματοπιστωτικής αστάθειας του Minsky, η υποκατάσταση των μισθολογικών απολαβών με δανεισμό στη χρηματοδότηση της κατανάλωσης δεν είναι βιώσιμη. Η αύξηση του χρέους οδηγεί σωρευτικά σε αύξηση των δανειακών υποχρεώσεων σε τόκους και χρεολύσια. Το αποτέλεσμα αυτό δημιουργεί απαιτήσεις ρευστότητας που δεν μπορούν να εξυπηρετηθούν από την εξασθένηση της πρωτογενούς πηγής εισοδηματικών ροών των νοικοκυριών, δηλαδή της στασιμότητας ή και της μείωσης των μισθών. Η αντίθεση αυτή λειτουργεί ως μία ενδογενής αιτία μείωσης της φερεγγυότητας των νοικοκυριών, οξύνει το ρίσκο φερεγγυότητάς τους και αυξάνει την ευθραυστότητά τους.

Η αύξηση της ευθραυστότητας και του ρίσκου φερεγγυότητας παρεμποδίζει τη δυνατότητα αναχρηματοδότησης του χρέους και της καταναλωτικής δαπάνης, επιταχύνοντας τον μετασχηματισμό τους σε Ponzi νοικοκυριά και αυξάνοντας το ρίσκο η οικονομία να εγκλωβιστεί σε μια κατάσταση χρέους-αποπληθωρισμού. Η υπερ-συσσώρευση χρέους κάτω από συγκεκριμένες νομισματικές και χρηματοδοτικές συνθήκες μπορεί να οδηγήσει σε φαινόμενα χρεοκοπίας των νοικοκυριών, για παράδειγμα απώλεια περιουσιακών στοιχείων (Guschanski and Onaran, 2017· Kim et al., 2017). Αυτή είναι η λογική βάση του επιχειρήματος των Barba and Pivetti (2009) που υποστηρίζουν ότι η μεγέθυνση του χρέους των νοικοκυριών μπορεί να είναι ένας εξωγενής μηχανισμός ενίσχυσης των εισοδηματικών ροών και της δαπάνης των νοικοκυριών για το χρονικό διάστημα που δεν θα ενεργοποιηθούν οι περιορισμοί φερεγγυότητας και ρευστότητας.

Στο πλαίσιο αυτό, η διανομή του εισοδήματος και η ανισότητα είναι σημαντικές παράμετροι της βιώσιμης ανάπτυξης. Η επιδείνωση κοινωνικών δεικτών, όπως η συρρίκνωση του μεριδίου της εργασίας στο ΑΕΠ, η αύξηση του ποσοστού φτώχειας και η όξυνση της οικονομικής ανισότητας, αποτυπώνει μια μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών, συνεπώς και μια εξασθένηση της δυνατότητάς τους να παραμείνουν φερέγγυοι και αξιόπιστοι στην αποπληρωμή των δανειακών τους υποχρεώσεων (World Bank, 2018). Η βιωσιμότητα της ανάπτυξης ειδικά οικονομιών με μεγάλη συσσώρευση χρέους των θεσμικών τους τομέων εξαρτάται από την αναχρηματοδότησή τους, η οποία, με τη σειρά της, εξαρτάται από την ευθραυστότητα των οικονομικών μονάδων και των θεσμικών τομέων της οικονομίας. Στις σύγχρονες οικονομίες υπάρχει συνεπώς ένας άξονας που συνδέει τη διανομή του εισοδήματος, την απασχόληση και την πολιτική μισθών με το χρηματοπιστωτικό σύστημα και την ευθραυστότητα της οικονομίας. Μια αύξηση της ανεργίας και της φορολογίας εισοδήματος ή μια μείωση των μισθών, των επιδομάτων ανεργίας και άλλων εισοδηματικών μεταβιβάσεων αποτελούν αιτίες συρρίκνωσης του διαθέσιμου εισοδήματος και, συνεπώς, αιτίες μεταβολής της ευθραυστότητας ενός νοικοκυριού.

Στο σημείο αυτό, είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι ο Minsky (1982) υποστήριζε ότι το χρέος των νοικοκυριών είναι Ponzi όταν χρηματοδοτεί καταναλωτικές δαπάνες. Ο λόγος είναι ότι σε αυτή την περίπτωση δανεισμού η αποπληρωμή του χρέους εξαρτάται από τις μισθολογικές ροές του νοικοκυριού. Στην περίπτωση που το χρέος χρησιμοποιηθεί για επενδύσεις και συσσώρευση περιουσιακών στοιχείων, τότε, επειδή στις εισροές εισοδήματος του νοικοκυριού περιλαμβάνονται και άλλες πηγές ρευστότητας, το χρέος μπορεί να είναι βιώσιμο. Εξαίρεση είναι η περίπτωση που θα σημειωθεί μια αρνητική μεταβολή στις αξίες των περιουσιακών στοιχείων, η οποία μπορεί να προκαλέσει τον μετασχηματισμό του καθεστώτος φερεγγυότητας του νοικοκυριού από ένα καθεστώς κερδοσκόπου σε ένα καθεστώς Ponzi. Και σε αυτή την περίπτωση η διατηρησιμότητα και το ύψος του διαθέσιμου εισοδήματος θα προσδιορίσει το ρίσκο φερεγγυότητας και ευθραυστότητας. Στο αναλυτικό αυτό πλαίσιο, οι ενδογενείς πηγές της αστάθειας του χρηματιστικοποιημένου μοντέλου καπιταλισμού είναι η στασιμότητα των μισθών, η μεγάλη διάρκεια της ανεργίας και η αύξηση των επισφαλών μορφών εργασίας, δηλαδή η μερική και η προσωρινή απασχόληση, καθώς μειώνουν το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών (Minsky and Whallen, 1996· Whallen, 2017· Kohler, 2018). Πρέπει να προσθέσουμε ότι η ευθραυστότητα των νοικοκυριών, πέρα από τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει στη σταθερότητα του οικονομικού συστήματος, έχει και σημαίνουσες επενέργειες στην ποιότητα της διαβίωσής τους. Μια μακρά περίοδο ευθραυστότητας για τα νοικοκυριά επιφέρει επιδείνωση του βιοτικού

τους επιπέδου, καθώς η εξυπηρέτηση του χρέους τους οδηγεί σε περικοπή δαπανών που αφορούν τη σίτιση, την εκπαίδευση και την υγεία τους.

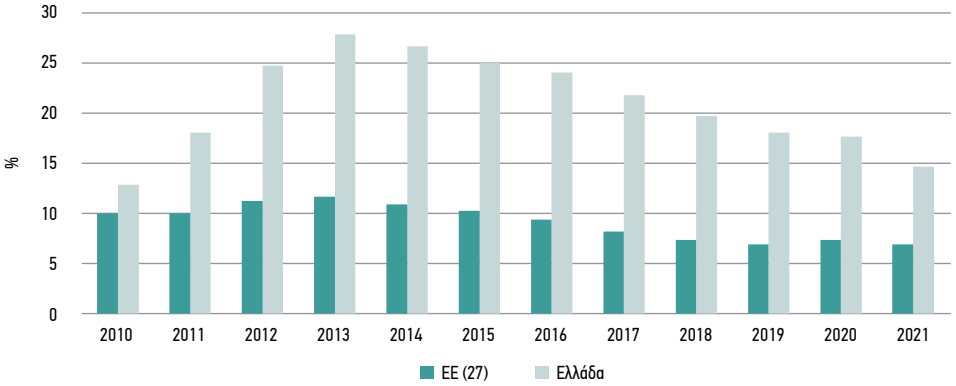
Ολοκληρώνοντας, η συζήτηση για τη βιώσιμη ανάπτυξη είναι απαραίτητο να συμπεριλάβει σε κεντρική θέση την ευθραυστότητα των θεσμικών τομέων της οικονομίας. Στην ανάλυσή μας επικεντρωθήκαμε στην περίπτωση της ευθραυστότητας των νοικοκυριών. Κοινωνικοί-οικονομικοί δείκτες, όπως η διανομή του εισοδήματος, η εισοδηματική ανισότητα και η αυξανόμενη φτώχεια, πρέπει να διερευνηθούν εμπειρικά ως προς τη συσχέτισή τους με χρηματοοικονομικούς δείκτες μέτρησης της ευθραυστότητας. Τα εμπειρικά ευρήματα θα μπορούσαν να υποστηρίξουν και να τεκμηριώσουν τη λήψη μέτρων πολιτικής που θα στοχεύουν στην ενίσχυση της βιωσιμότητας. Η ενίσχυση της διατηρησιμότητας των εισοδηματικών ροών των νοικοκυριών που χαρακτηρίζονται από έναν συνδυασμό χαμηλού διαθέσιμου εισοδήματος και υψηλού χρέους συμβάλλει στην ενίσχυση της φερεγγυότητάς τους, μειώνει τη δυνητική ευθραυστότητά τους και ενισχύει την οικονομική τους ανθεκτικότητα. Επίσης, μια τέτοια εμπειρική διερεύνηση μπορεί να βελτιώσει τη διαδικασία ανίχνευσης και έγκαιρης αναγνώρισης κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών που θα οδηγήσουν στον μετασχηματισμό των καθεστώτων φερεγγυότητας των νοικοκυριών σε Ponzi ή ultra-Ponzi με δυσμενείς συνέπειες στην οικονομία και στο βιοτικό επίπεδο.

5.1 Εισοδηματική ανισότητα, απασχόληση και ευθραυστότητα των ελληνικών νοικοκυριών: Εμπειρικά ευρήματα

Η βασική ιδέα της παραπάνω ανάλυσης είναι ότι βασικός άξονας ενός βιώσιμου μοντέλου ανάπτυξης με χρηματοπιστωτική σταθερότητα και χαμηλή ευθραυστότητα είναι η ενίσχυση της κοινωνικής και οικονομικής συμπερίληψης με την αύξηση της απασχόλησης και τη μείωση των ανισοτήτων και των αποκλεισμών. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται και οι ΣΒΑ της Ατζέντας 2030 για τη μείωση της φτώχειας και των εισοδηματικών ανισοτήτων αλλά και για τη διασφάλιση αξιοπρεπών συνθηκών εργασίας. Στην εμπειρική ανάλυση που ακολουθεί, θα διερευνηθεί η τάση βασικών μάκρο μεταβλητών που στο σύνολό τους μας δίνουν μια ευρύτερη εικόνα της βιωσιμότητας του μοντέλου οικονομικής και κοινωνικής διαχείρισης τόσο στην Ελλάδα όσο και στο ευρύτερο πλαίσιο της ΕΕ.

Η κατάσταση της αγοράς εργασίας και κυρίως τα βασικά ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά της δείχνουν εάν η ελληνική οικονομία βρίσκεται σε μια πορεία μετάβασης σε ένα νέο, βιώσιμο και δίκαιο αναπτυξιακό υπόδειγμα. Η κατάσταση της ελληνικής αγοράς

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5.1
Ποσοστό ανεργίας (2010-2021)

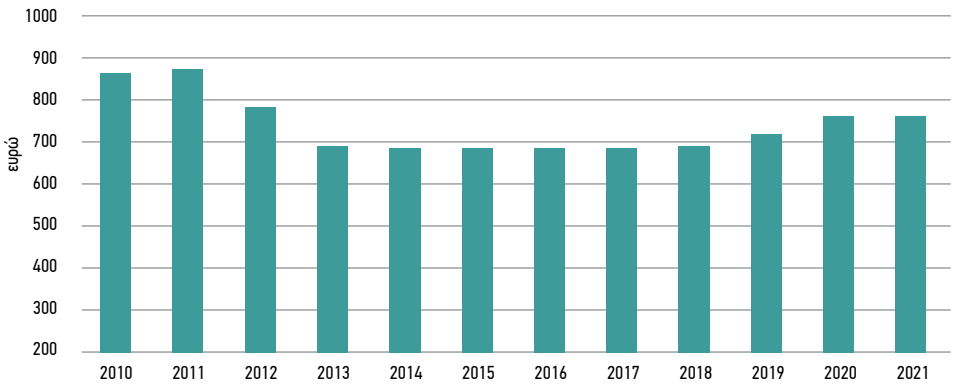
Πηγή: Eurostat (2022)

εργασίας επιδεινώθηκε ραγδαία μετά το 2010, όταν δηλαδή η χώρα αντιμετώπισε την κρίση χρέους και η οικονομική πολιτική καθορίστηκε από τα προγράμματα οικονομικής προσαρμογής. Ο συνδυασμός υψηλής ανεργίας και μείωσης μισθών οδήγησε ευρύτερα τα κοινωνικά στρώματα στη συρρίκνωση των εισοδημάτων και του βιοτικού τους επιπέδου και στην επιδείνωση της χρηματοοικονομικής κατάστασής τους σε όλη τη δεκαετία του 2010 (Μιχοπούλου, 2020b). Επιπρόσθετα αυτών των εξελίξεων, το πληθωριστικό σοκ των τελευταίων μηνών μειώνει δραματικά την αγοραστική δύναμη και το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων και των οικογενειών τους (ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2022).

Πιο συγκεκριμένα και αναφορικά με τις συνθήκες στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα την περίοδο 2013-2015, άνεργο ήταν το 26,4% του εργατικού δυναμικού ενώ στην ΕΕ το αντίστοιχο ποσοστό ήταν πάνω από 2,5 φορές πιο χαμηλό, 10,9% (Διάγραμμα 5.1). Τα επόμενα χρόνια αν και παρατηρείται μια σταδιακή μείωση του ελληνικού ποσοστού, εντούτοις εξακολουθεί να είναι αρκετά πιο υψηλό από το αντίστοιχο ευρωπαϊκό. Το 2021 το ποσοστό της ανεργίας στην Ελλάδα ήταν 14,7%, διπλάσιο από το αντίστοιχο ποσοστό στην ΕΕ (7%).

Σε αυτό το περιβάλλον είναι σημαντική η νέα οπτική εργασιακής μεταρρύθμισης σε ευρωπαϊκό επίπεδο που αναγνωρίζει ότι ο επαρκής και δίκαιος κατώτατος μισθός, η ανάκαμψη των συλλογικών διαπραγματεύσεων, η προστασία θεμελιωδών εργασιακών δικαιωμάτων, η ποιοτική απασχόληση και η ενίσχυση των θεσμών διαβούλευσης είναι βασικές θεσμικές προϋποθέσεις για μια βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς οικονομική ανάπτυξη.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5.2
Κατώτατος μισθός (ετήσιος μέσος όρος σε 12μηνη βάση, 2010-2021)

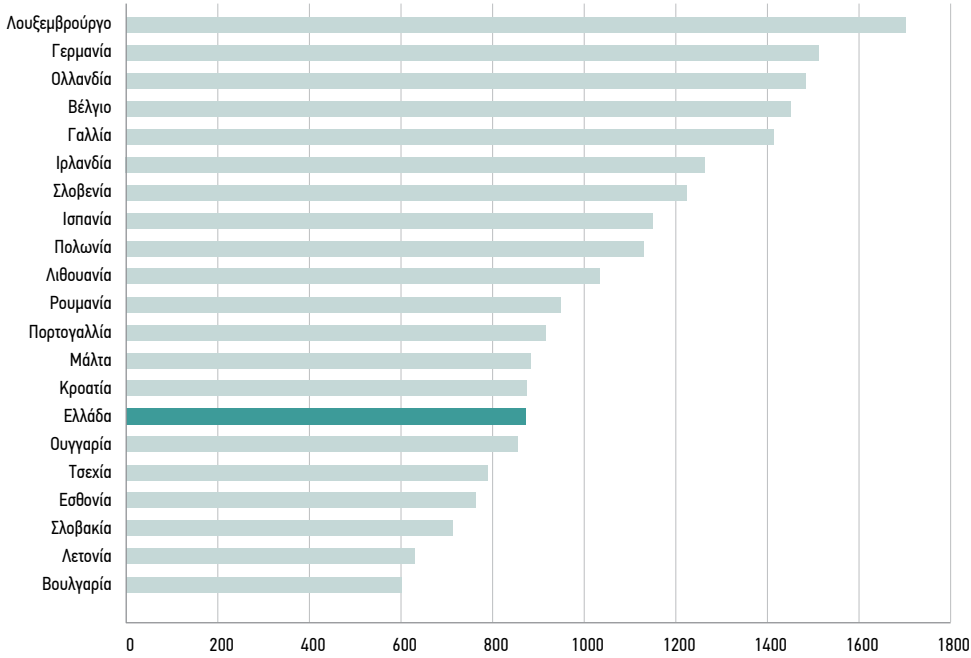
Πηγή: Eurostat (2022), υπολογισμοί συγγραφέα

Σε επίπεδο αμοιβών, στην Ελλάδα ο κατώτατος μισθός μειώθηκε σημαντικά το 2020 κατά 22%, ως συνέπεια των πολιτικών λιτότητας και εσωτερικής υποτίμησης. Ενδεικτικά, ο κατώτατος μισθός από 862,82 ευρώ το 2010 (12μηνη βάση) μειώθηκε στα 683,76 ευρώ το 2013, μειώνοντας τη δυνατότητα πολλών εργαζομένων να έχουν ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης (Διάγραμμα 5.2). Ο κατώτατος μισθός διατηρήθηκε σε αυτό το επίπεδο μέχρι και το 2019, οπότε και αυξήθηκε στα 758,33 ευρώ μέχρι και το τέλος του 2021. Σε κάθε περίπτωση, ο κατώτατος μισθός στην Ελλάδα είναι κάτω από το όριο της αξιοπρεπούς διαβίωσης (ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2021).

Αν περιορίσουμε την ανάλυσή μας στο ύψος του κατώτατου μισθού σε ονομαστικούς όρους, τότε διαπιστώνουμε ότι η Ελλάδα κατατάσσεται περίπου στο μέσο της ΕΕ, συγκριτικά με τα κράτη-μέλη στα οποία υπάρχει ο θεσμός του ενιαίου κατώτατου μισθού. Αλλά μια τέτοια σύγκριση των κατώτατων μισθών σε ονομαστικούς όρους δεν μας δίνει πληροφορίες σχετικά με την αγοραστική δύναμή τους στην κάθε χώρα, αφού το κόστος διαβίωσης διαφέρει σημαντικά ανάμεσα στα κράτη-μέλη και για το εάν εξασφαλίζουν ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης για τους εργαζόμενους και τις οικογένειές τους. Μια τέτοια αξιολόγηση προϋποθέτει τη σύγκριση των κατώτατων μισθών εκφρασμένων σε μονάδες ίδιας αγοραστικής δύναμης. Στο Διάγραμμα 5.3 παρουσιάζεται ο κατώτατος μισθός εκφρασμένος σε μονάδες ίδιας αγοραστικής δύναμης στα κράτη-μέλη της ΕΕ, στα οποία ισχύει ο ενιαίος κατώτατος μισθός από τον Ιανουάριο του 2022. Παρατηρούμε ότι η αγοραστική δύναμη του κατώτατου μισθού στην Ελλάδα είναι η έβδομη χαμηλότερη ανάμεσα στα κράτη-μέλη της ΕΕ.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5.3

Ύψος κατώτατου μισθού στα κράτη-μέλη της ΕΕ, σε μονάδες ίδιας αγοραστικής δύναμης (1η Ιανουαρίου 2022, μονάδες PPS)

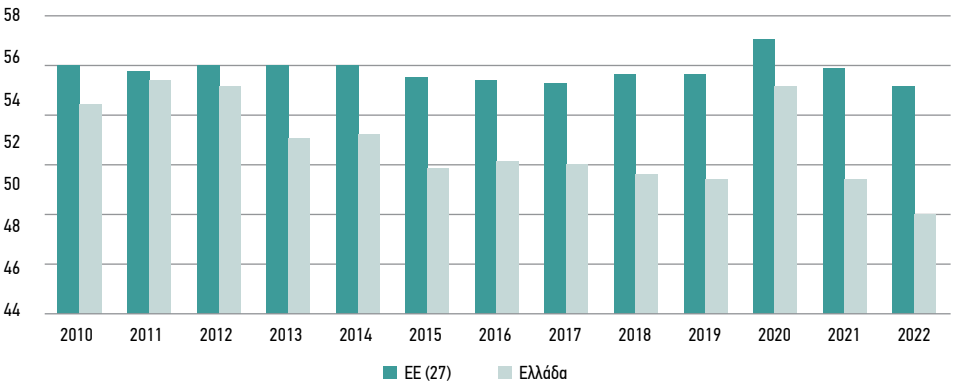
Πηγή: Eurostat (2022)

Σημείωση: Τα ποσά λαμβάνουν υπόψη μόνο τις μεταβολές που έλαβαν χώρα την 1/1/2022. Στο διάγραμμα δεν περιλαμβάνονται τα κράτη-μέλη στα οποία δεν υπάρχει ενιαίος κατώτατος μισθός.

Παράλληλα, στο Διάγραμμα 5.4 παρατηρούμε ότι το εισοδηματικό μερίδιο της εργασίας στο ΑΕΠ στην Ελλάδα είναι διαχρονικά χαμηλότερο από το αντίστοιχο της ΕΕ. Ειδικότερα, το 2018 το μερίδιο της εργασίας στο ΑΕΠ της Ελλάδας ήταν πέντε ποσοστιαίες μονάδες πιο χαμηλό (50,3%) από το αντίστοιχο ευρωπαϊκό (55,2%), αποτυπώνοντας τη μεγαλύτερη ανισότητα στη διανομή του εισοδήματος. Σύμφωνα με τις επίσημες προβλέψεις, αναμένεται περαιτέρω μείωση του μεριδίου της εργασίας στο 48,6% το 2022.

Ο κύριος σκοπός του θεσμού του κατώτατου μισθού είναι η προστασία των εργαζόμενων από μια χαμηλή αμοιβή που δεν τους κατοχυρώνει ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης. Την ίδια στιγμή ο κατώτατος μισθός είναι μια πηγή εισοδήματος και ροής ρευστότητας για τα νοικοκυριά που χρηματοδοτεί την καταναλωτική τους δαπάνη και την αποπληρωμή των υποχρεώσεών τους. Συνεπώς, η μεταβολή του κατώτατου μι-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5.4
Προσαρμοσμένο μερίδιο εργασίας % ΑΕΠ (2010-2022)

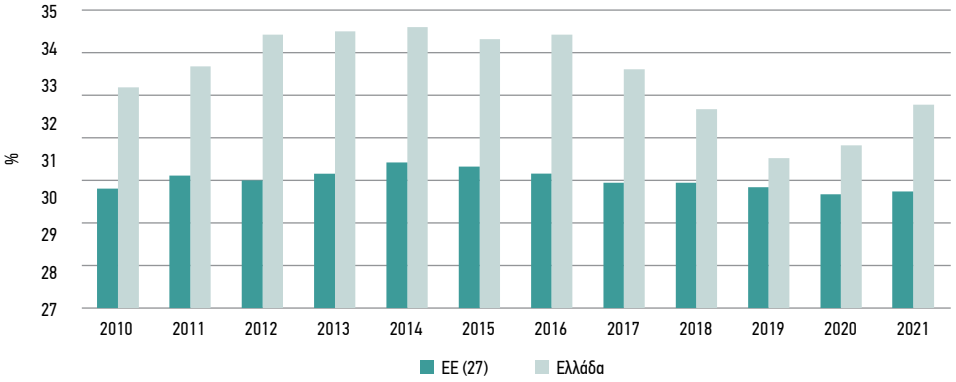
Πηγή: Ameco (2022)

σθού επηρεάζει τη διανομή του εισοδήματος, την οικονομική ανισότητα αλλά και την ευθραυστότητα των νοικοκυριών και της οικονομίας. Το ύψος και η μεταβολή του κατώτατου μισθού είναι συνεπώς καίριας σημασίας. Οι κατώτατοι μισθοί υπολείπονται σε όλη την ΕΕ ως προς τη δυνατότητά τους να προσφέρουν στους εργαζόμενους ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης. Η αύξηση των πραγματικών κατώτατων μισθών, ειδικά στο σημερινό πληθωριστικό περιβάλλον, είναι ζωτικής σημασίας για τη μείωση των ανισοτήτων και την εξασφάλιση αξιοπρεπούς διαβίωσης. Για να συμβεί αυτό είναι σημαντικό να υιοθετηθούν οι υπο-στόχοι της Ατζέντας 2030 για τη βιώσιμη και παραγωγική απασχόληση και την αξιοπρεπή διαβίωση. Σε αυτή την κατεύθυνση καθοριστική σημασία έχει η πρωτοβουλία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και των Συνδικάτων σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο για τη θεσμοθέτηση κατώτατων μισθών μέσω μιας σταδιακής διαδικασίας προσδιορισμού τους στο 60% του εθνικού διάμεσου μισθού.

Βέβαια, είναι σημαντικό και πρέπει να υπογραμμιστεί ότι για να δημιουργηθούν βιώσιμες συνθήκες στην αγορά εργασίας είναι απαραίτητο ένας τέτοιος κατώτατος μισθός να επιτευχθεί σε συνδυασμό με την ενίσχυση των κλαδικών συλλογικών διαπραγματεύσεων ως μέσο για την αύξηση του εθνικού διάμεσου μισθού και την αξιοπρεπή διαβίωση του συνόλου των εργαζομένων. Οι εξελίξεις αυτές θα είχαν επίδραση και στη δίκαιη διανομή του εισοδήματος και στην κατανομή του παραγόμενου πλούτου, αντιμετωπίζοντας και τα ανησυχητικά φαινόμενα της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας. Η ενίσχυση των συλλογικών διαπραγματεύσεων και η ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων είναι αναγκαίοι όροι για την επίτευξη μιας γενικής αύξησης των μισθών

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5.5

Συντελεστής Gini[64] (2010-2021)

Πηγή: Income and Living Conditions, Eurostat (2022)

και για την ανοδική σύγκλιση των μισθών και των συνθηκών εργασίας για όλους, προωθώντας έτσι την ποιοτική απασχόληση, την ισότητα στην εργασία, την ενίσχυση των δικαιωμάτων των εργαζομένων και τη μείωση του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας. Ο περιορισμός των διακρίσεων μεταξύ διαφορετικών ομάδων εργαζομένων ικανοποιεί και τον ευρωπαϊκό πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων ως κύριο άξονα της βιωσιμότητας του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου.

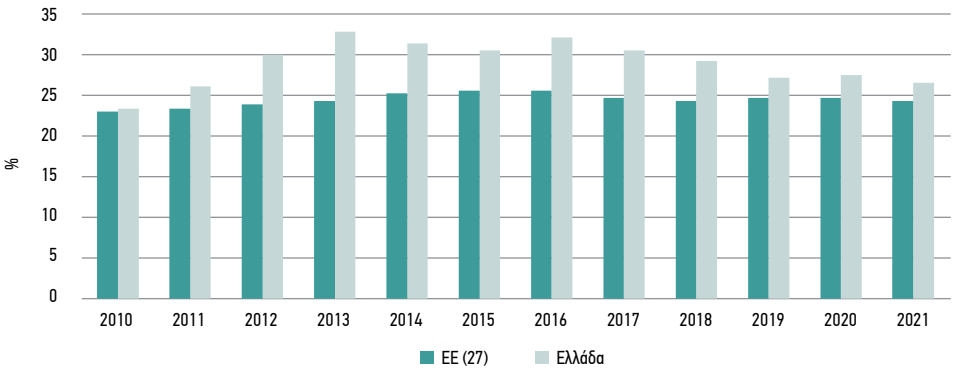
Αναφορικά με το μέγεθος της εισοδηματικής ανισότητας, όπως αυτή αποτυπώνεται μέσα από τον συντελεστή Gini, τόσο στην ΕΕ όσο και στην Ελλάδα δεν παρατηρούνται σχετικά υψηλές τιμές. Ειδικότερα, στην ΕΕ ο συντελεστής κυμάνθηκε την περίοδο 2010-2021 κατά μέσο όρο στο 30,49 (Διάγραμμα 5.5). Συγκριτικά, στην Ελλάδα η εισοδηματική ανισότητα ήταν την περίοδο 2010-2016 μεγαλύτερη με τον συντελεστή να κυμαίνεται κατά μέσο όρο στο 34,2. Μικρή μείωση σημειώθηκε τα επόμενα χρόνια ενώ το 2021 ο συντελεστής στην Ελλάδα ήταν 32,4, δηλαδή 2,3 μονάδες πιο υψηλός από τον αντίστοιχο στην ΕΕ, 30,1.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, βασικός κατευθυντήριος πυλώνας της Ατζέντας 2030 είναι η μείωση της φτώχειας ώστε κανείς να μην μείνει πίσω από τη συλλογική προ-

64. Ο συντελεστής Gini είναι ο πλέον συνηθισμένος δείκτης μέτρησης της εισοδηματικής ανισότητας. Μετρά την κατανομή του εισοδήματος συγκρίνοντας την εισοδηματική κατάσταση κάθε νοικοκυριού με εκείνη όλων των άλλων νοικοκυριών. Ο συντελεστής εκφράζεται ως ποσοστιαία τιμή μεταξύ 0 και 100. Όταν ο συντελεστής Gini ισούται με 0, υπάρχει τέλεια εισοδηματική ισότητα, ενώ, όταν είναι ίσος με 100, υποδηλώνει τέλεια εισοδηματική ανισότητα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5.6

Σχετικό διάμεσο χάσμα κινδύνου φτώχειας[65] (2010-2021)

Πηγή: Income and Living Conditions, Eurostat (2022)

σπάθεια για ένα βιώσιμο μέλλον. Πόσο φτωχό όμως είναι το ποσοστό του πληθυσμού που ζει κάτω από το όριο της σχετικής φτώχειας; Όπως προκύπτει και από το Διάγραμμα 5.6, στην Ελλάδα μετά το 2010, εντάθηκε η εισοδηματική φτώχεια των ατόμων που ήδη ζούσαν κάτω από το όριο της φτώχειας. Ενδεικτικά, την περίοδο 2011-2016 το ισοδύναμο καθαρό εισόδημα των ατόμων σε φτώχεια ήταν 30,4% πιο χαμηλό από το όριο της σχετικής φτώχειας ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στην ΕΕ ήταν 24,6%. Αν και στην Ελλάδα σημειώθηκε σχετική αποκλιμάκωση τα επόμενα χρόνια, το 2021 το ισοδύναμο καθαρό εισόδημα των ατόμων κάτω από το όριο της φτώχειας θα έπρεπε να αυξηθεί κατά 26,4% ώστε να φτάσει το εισόδημα του ορίου της φτώχειας. Στην ΕΕ η αντίστοιχη αύξηση θα έπρεπε να ήταν της τάξης του 24,4%.

5.2 Διμεταβλητές συσχετίσεις

Η έως τώρα επιχειρηματολογία της μελέτης επικεντρώθηκε στη θεωρητική ανάλυση της σχέσης μεταξύ της βιώσιμης ανάπτυξης –όπως αυτή προσδιορίζεται μεταξύ άλλων, μέσα από τη διαμόρφωση συνθηκών δίκαιης διανομής του εισοδήματος, μειω-

65. Ο δείκτης υπολογίζεται ως η απόσταση μεταξύ του μέσου ισοδύναμου συνολικού καθαρού εισοδήματος ατόμων που βρίσκονται κάτω από το όριο κινδύνου φτώχειας και του ίδιου του ορίου κινδύνου φτώχειας, εκφρασμένο ως ποσοστό του ορίου της σχετικής φτώχειας. Αυτό το όριο ορίζεται στο 60% του εθνικού μέσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος όλων των ανθρώπων σε μια χώρα.

μένης φτώχειας και αξιοπρεπούς εργασίας– και της οικονομικής ευθραυστότητας των νοικοκυριών – όπως αυτή αποτυπώνεται μέσα από τους δείκτες που αναλύθηκαν στην Ενότητα 4. Στην παρούσα ενότητα κάνουμε έναν εμπειρικό έλεγχο –μέσω της χρήσης του συντελεστή Pearson (R)[66]– της γραμμικής συσχέτισης μεταξύ των τριών δεικτών ευθραυστότητας και του ποσοστού της ανεργίας, του κατώτατου μισθού, του προσαρμοσμένου μεριδίου της εργασίας στο ΑΕΠ, του συντελεστή εισοδηματικής ανισότητας Gini και του σχετικού διάμεσου χάσματος κινδύνου φτώχειας. Οι συσχετίσεις αυτές μας δίνουν εμπειρικά ευρήματα που αποτυπώνουν τη δυναμική της αλληλεπίδρασης μεταξύ κοινωνικών, μακροοικονομικών και χρηματοοικονομικών μεγεθών βάσει των οποίων θα μπορούσαν να δημιουργηθούν δείκτες παρακολούθησης και έγκαιρης πρόβλεψης της ευθραυστότητας της οικονομίας. Επιπλέον, οι δείκτες αυτοί θα μπορούσαν να θεμελιώσουν παρεμβάσεις στην άσκηση της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής στην κατεύθυνση της ενίσχυσης της οικονομικής και κοινωνικής σταθερότητας.

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 5.1 και τα σχετικά διαγράμματα διασποράς (Πίνακας 5.2), ο δείκτης ευθραυστότητας χρέος/καθαρό διαθέσιμο εισόδημα έχει ισχυρή θετική γραμμική συσχέτιση (R=0,70) με το συνολικό ποσοστό της ανεργίας καθώς και μια πολύ ισχυρή επίσης θετική γραμμική συσχέτιση με τον συντελεστή Gini (R=0,85). Παράλληλα, παρατηρείται μια μέση θετική συσχέτιση του εν λόγω δείκτη ευθραυστότητας με το διάμεσο χάσμα κινδύνου φτώχειας (R=0,50), μια ασθενής και θετική συσχέτιση με το προσαρμοσμένο μερίδιο της εργασίας[67] (R=0,27), ενώ δεν προκύπτει γραμμική συσχέτιση με τον κατώτατο μισθό.

Αντίθετα, για τον δείκτη ευθραυστότητας πληρωτέοι τόκοι/καθαρές αποταμιεύσεις (Πίνακες 5.3 και 5.4) η συσχέτιση με τον κατώτατο μισθό είναι ισχυρή και αρνητική (R=-0,82) ενώ εξίσου αρνητική αλλά μέση είναι η συσχέτιση με το προσαρμοσμένο μερίδιο της εργασίας (R=-0,61). Παράλληλα, η συσχέτιση του δείκτη είναι μέση και

66. Αν R = ±1 υπάρχει τέλεια γραμμική συσχέτιση.
Αν -0,5 < R ≤ -0,3 ή 0,3 ≤ R < 0,5, υπάρχει ασθενής γραμμική συσχέτιση.
Αν -0,7 < R ≤ -0,5 ή 0,5 ≤ R< 0,7, υπάρχει μέση γραμμική συσχέτιση.
Αν -0,8 < R ≤ -0,7 ή 0,7 ≤ R < 0,8, υπάρχει ισχυρή γραμμική συσχέτιση.
Αν -1 < R ≤ -0,8 ή 0,8 ≤ R < 1, υπάρχει πολύ ισχυρή γραμμική συσχέτιση.
Οι θετικές τιμές του R δεν υποδηλώνουν, κατ' ανάγκην μεγαλύτερο βαθμό γραμμικής συσχέτισης από τον βαθμό γραμμικής συσχέτισης που υποδηλώνουν αρνητικές τιμές του R. Ο βαθμός γραμμικής συσχέτισης καθορίζεται από την απόλυτη τιμή του R και όχι από το πρόσημο του R. Το πρόσημο του R καθορίζει το είδος, μόνο, της συσχέτισης (θετική ή αρνητική).

67. Το θετικό πρόσημο δικαιολογείται μόνο υπό την υπόθεση μιας πολύ υψηλής μόχλευσης λόγω των θετικών προσδοκιών των νοικοκυριών για τις μελλοντικές εισοδηματικές ροές από την εργασία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.1
Συσχετίσεις ανεξάρτητων μεταβλητών με τον δείκτη ευθραυστότητας χρέος/ακαθάριστο καθαρό εισόδημα

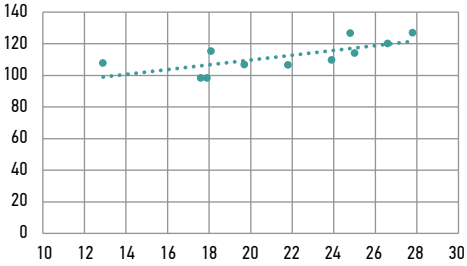
	Ποσοστό Ανεργίας	Κατώτατος Μισθός	Προσαρμοσμένο Μερίδιο της Εργασίας (% ΑΕΠ)	Συντελεστής Gini	Σχετικό Διάμεσο Χάσμα Κινδύνου Φτώχειας	Χρέος/ Καθαρό Διαθέσιμο Εισόδημα
Ποσοστό Ανεργίας	1					
Κατώτατος Μισθός	-0,67428	1				
Προσαρμοσμένο Μερίδιο της Εργασίας (% ΑΕΠ)	-0,25027	0,781161	1			
Συντελεστής Gini	0,734808	-0,17642	0,079748	1		
Σχετικό Διάμεσο Χάσμα Κινδύνου Φτώχειας (%)	0,948107	-0,82436	-0,42203	0,615428	1	
Χρέος/Καθαρό Διαθέσιμο Εισόδημα	0,708252	-0,02581	0,274795	0,851322	0,509247	1

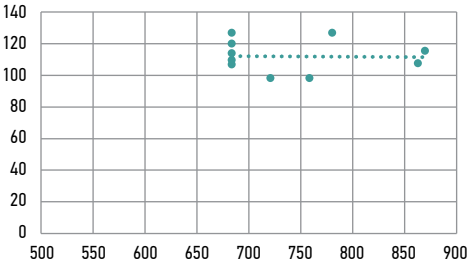
θετική με το ποσοστό της ανεργίας (R=0,51) καθώς και με το σχετικό διάμεσο χάσμα κινδύνου φτώχειας (R=0,68) ενώ δεν παρατηρείται γραμμική συσχέτιση του δείκτη με τον συντελεστή Gini.

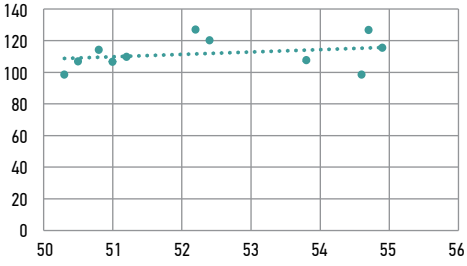
Ο συντελεστής Gini δεν συσχετίζεται γραμμικά ούτε με τον δείκτη ευθραυστότητας που αφορά την αδυναμία των νοικοκυριών να ανταποκριθούν σε μια έκτακτη δαπάνη (Πίνακες 5.5 και 5.6). Αντίθετα, πολύ ισχυρή και αρνητική είναι η συσχέτιση του δείκτη με τον κατώτατο μισθό (R=-0,92) ενώ μέση και εξίσου αρνητική είναι η συσχέτισή του με το προσαρμοσμένο μερίδιο της εργασίας (R=-0,61). Παράλληλα, προκύπτει μια ισχυρή θετική συσχέτιση (R=0,71) μεταξύ του δείκτη ευθραυστότητας και του σχετικού διάμεσου χάσματος ενώ μέση και θετική είναι η συσχέτιση με το ποσοστό της ανεργίας (R=0,52).

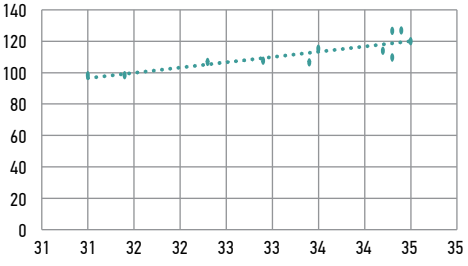
ΠΙΝΑΚΑΣ 5.2

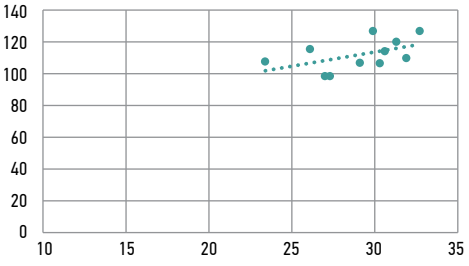
Διαγράμματα συσχετίσεων μεταξύ χρέους/καθαρού εισοδήματος (%) με ανεξάρτητες μεταβλητές

Σημείωση: Τα δεδομένα αφορούν την περίοδο 2010-2020.

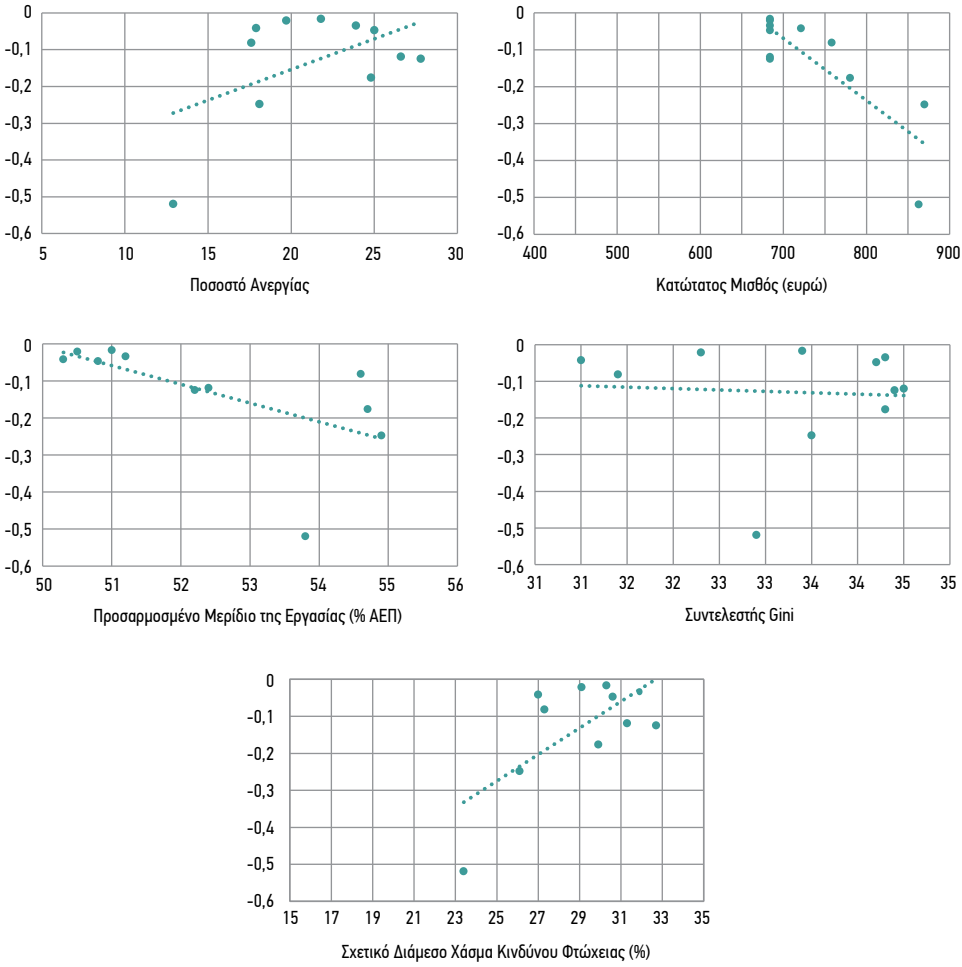
ΠΙΝΑΚΑΣ 5.3

Συσχετίσεις ανεξάρτητων μεταβλητών με τον δείκτη ευθραυστότητας πληρωτέοι τόκοι/καθαρές αποταμιεύσεις

	Ποσοστό Ανεργίας	Κατώτατος Μισθός	Προσαρμοσμένο Μερίδιο της Εργασίας (% ΑΕΠ)	Συντελεστής Gini	Σχετικό Διάμεσο Χάσμα Κινδύνου Φτώχειας	Πληρωτέοι Τόκοι/ Καθαρές Αποταμιεύσεις
Ποσοστό Ανεργίας	1					
Κατώτατος Μισθός	-0,67428	1				
Προσαρμοσμένο Μερίδιο της Εργασίας (% ΑΕΠ)	-0,25027	0,781161	1			
Συντελεστής Gini	0,734808	-0,17642	0,079748	1		
Σχετικό Διάμεσο Χάσμα Κινδύνου Φτώχειας (%)	0,948107	-0,82436	-0,42203	0,615428	1	
Πληρωτέοι Τόκοι/Καθαρές Αποταμιεύσεις	0,519331	-0,82852	-0,61612	-0,0644	0,681271	1

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.4

Διαγράμματα διασποράς μεταξύ πληρωτέων τόκων/καθαρών αποταμιεύσεων (%) με ανεξάρτητες μεταβλητές

Σημείωση: Τα δεδομένα αφορούν την περίοδο 2010-2020.

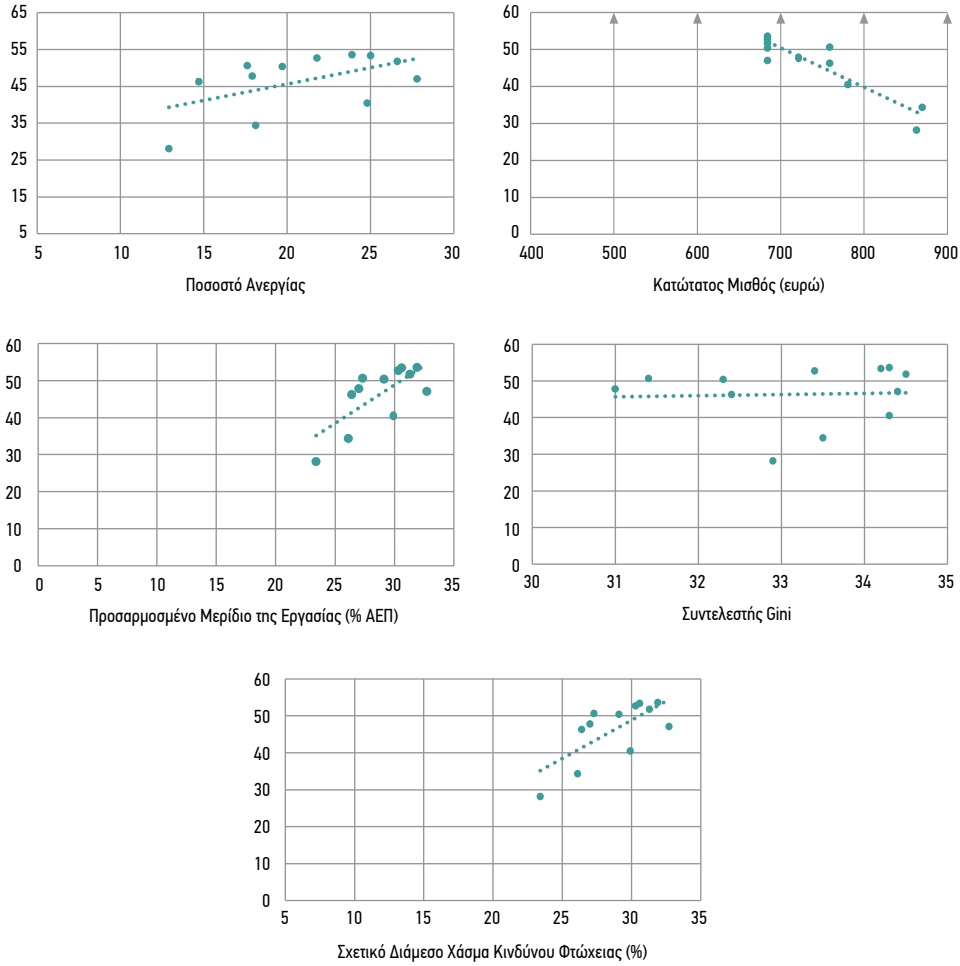
ΠΙΝΑΚΑΣ 5.5

Συσχετίσεις ανεξάρτητων μεταβλητών με τον δείκτη ευθραυστότητας αδυναμία αντιμετώπισης μη αναμενόμενων οικονομικών εξόδων (σύνολο νοικοκυριών %)

	Ποσοστό Ανεργίας	Κατώτατος Μισθός	Προσαρμοσμένο Μερίδιο της Εργασίας (% ΑΕΠ)	Συντελεστής Gini	Σχετικό Διάμεσο Χάσμα Κινδύνου Φτώχειας	Αδυναμία Αντιμετώπισης Μη Αναμενόμενων Οικονομικών Εξόδων (Σύνολο Νοικοκυριών %)
Ποσοστό Ανεργίας	1					
Κατώτατος Μισθός	-0,6511578	1				
Προσαρμοσμένο Μερίδιο της Εργασίας (% ΑΕΠ)	-0,0800456	0,7023209	1			
Συντελεστής Gini	0,7420715	-0,1913444	0,1439041	1		
Σχετικό Διάμεσο Χάσμα Κινδύνου Φτώχειας	0,9445687	-0,8147494	-0,2910173	0,6364385	1	
Αδυναμία Αντιμετώπισης Μη Αναμενόμενων Οικονομικών Εξόδων (Σύνολο Νοικοκυριών %)	0,5282989	-0,920659	-0,6110787	0,0468976	0,7158724	1

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.6

Διαγράμματα συσχετίσεων μεταξύ αδυναμίας αντιμετώπισης μη αναμενόμενων οικονομικών εξόδων (% σύνολο νοικοκυριών) με ανεξάρτητες μεταβλητές

Σημείωση: Τα δεδομένα αφορούν την περίοδο 2010-2021.

06

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Συμπεράσματα

Ένα βιώσιμο οικονομικό μοντέλο ανάπτυξης πρέπει να βασίζεται στην κοινωνική δικαιοσύνη, στην οικολογική μετάβαση και τη διατηρησιμότητα της μεγέθυνσης. Η τελευταία όμως σε μεγάλο βαθμό εξαρτάται από χρηματοπιστωτική σταθερότητα η οποία είναι μια μείζονα προϋπόθεση της αναχρηματοδότησης των οικονομικών μονάδων και των θεσμικών τομέων της οικονομίας. Η υπόθεση της χρηματοπιστωτικής αστάθειας του Minsky μας δίνει συγκεκριμένες κατευθύνσεις σχετικά με τη σημασία διαφορετικών κοινωνικών, οικονομικών και χρηματοπιστωτικών δεικτών για τη μέτρηση της ευθραυστότητας της οικονομίας. Δείκτες, όπως ο λόγος του χρέους των νοικοκυριών προς το καθαρό διαθέσιμο εισόδημά τους και δείκτες φερεγγυότητας, όπως ο λόγος της καθαρής αποταμίευσης προς τους πληρωτέους τόκους για την εξυπηρέτηση του χρέους, έχουν ειδική βαρύτητα στη μέτρηση της ευθραυστότητας των νοικοκυριών.

Ειδικά η έγκαιρη ιχνηλάτηση των καθεστώτων φερεγγυότητας Ponzi και ultra-Ponzi αποτελεί μια σημαντική πηγή εκτίμησης του πιστωτικού ρίσκου του τομέα των νοικοκυριών για την αποφυγή συνθηκών οικονομικής αστάθειας που υπονομεύουν τη βιωσιμότητα της οικονομίας. Μια σημαντική συνεισφορά της παρούσας μελέτης είναι ότι συμπεριλαμβάνει στην εμπειρική εκτίμηση της ευθραυστότητας μια σειρά από κοινωνικούς δείκτες που αναδεικνύουν την υψηλή συσχέτιση μεταξύ της διανομής του εισοδήματος, της ανισότητας και του κατώτατου μισθού και της ευθραυστότητας των νοικοκυριών. Τα εμπειρικά δεδομένα τεκμηριώνουν την υψηλή αλληλεπίδραση της βιωσιμότητας της οικονομίας και της βιωσιμότητας της κοινωνίας και οδηγούν σε συγκεκριμένες προτάσεις πολιτικής με στόχο την ενίσχυση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών και της ενίσχυσης της βιωσιμότητας της ανάπτυξης στην Ελλάδα.

Πιο συγκεκριμένα, η ελληνική οικονομία πρέπει να εστιάσει στη χρηματοδότηση παραγωγικών και πράσινων επενδύσεων που θα δημιουργούν ποιοτικές θέσεις

εργασίας με όρους πλήρους απασχόλησης και αμοιβών αξιοπρεπούς διαβίωσης. Το αποτέλεσμα αυτό μπορεί να επέλθει από την ενίσχυση τόσο των δημόσιων όσο και των ιδιωτικών επενδύσεων που θα σέβονται και θα προστατεύουν το περιβάλλον και τη βιοποικιλότητα. Είναι αναγκαίο επίσης να ενισχυθεί η εφαρμογή του ευρωπαϊκού πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων σε νομοθετικό επίπεδο. Η μακροοικονομική επίδραση αυτής της πρότασης είναι ότι δημιουργούνται συνθήκες διατηρήσιμης μεγέθυνσης. Ωστόσο, η ενίσχυση της απασχόλησης και του διαθέσιμου εισοδήματος περιορίζουν το ρίσκο ευθραυστότητας των νοικοκυριών και συνδυαστικά με το μακροοικονομικό αποτέλεσμα ενισχύουν τη βιωσιμότητα της ανάπτυξης.

Οι μισθολογικές ανισότητες πρέπει επίσης να αντιμετωπιστούν με αποτελεσματικότητα. Η αύξηση των μισθών, και ειδικά του κατώτατου μισθού στο επίπεδο της αξιοπρεπούς διαβίωσης, και η μείωση της ανισότητας μεταξύ των εργαζομένων και των φύλων, ειδικά σε μια περίοδο επιτάχυνσης της διαδικασίας της ψηφιοποίησης, ενισχύει το διαθέσιμο εισόδημα, τη ζήτηση και την οικονομική μεγέθυνση καθώς μειώνει το ρίσκο φερεγγυότητας και ευθραυστότητας συμβάλλοντας στην ενίσχυση της βιωσιμότητας της ανάπτυξης της χώρας. Η αποτροπή συνθηκών διεύρυνσης της επισφαλούς εργασίας, που πλήττει ιδιαίτερα τις γυναίκες και συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας, είναι απαραίτητη προκειμένου να περιοριστεί η ανισότητα και η φτώχεια με ιδιαίτερη προσοχή στις νέες μορφές επισφάλειας οι οποίες προκύπτουν από τα νέα επιχειρηματικά μοντέλα, όπως οι ψηφιακές πλατφόρμες, το ηλεκτρονικό εμπόριο κ.ά. Το ίδιο θετικό αποτέλεσμα βιωσιμότητας θα επέλθει και από την ενίσχυση των θεσμών προστασίας των εργαζομένων, των συλλογικών διαπραγματεύσεων και του κοινωνικού διαλόγου. Απώτερος στόχος της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής θα πρέπει να αποτελεί η διασφάλιση ότι οι κατώτατοι μισθοί είναι μισθοί διαβίωσης που εξασφαλίζουν στους εργαζομένους κάτι περισσότερο από την απλή διαβίωσή τους, και τους ασφαλίζουν, όπως και τις οικογένειές τους, έναντι απρόβλεπτων διαταραχών.

Είναι σημαντικό και πρέπει επίσης να υπογραμμιστεί ότι η διαχείριση της δράσης και των παρεμβάσεων για το κλίμα και την ψηφιοποίηση της οικονομίας χρειάζεται να γίνει με τρόπο που να αντιμετωπιστούν εγκαίρως φαινόμενα κοινωνικών και εργασιακών επιπτώσεων και απώλειας θέσεων εργασίας που θα μειώσουν το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυρών. Στην κατεύθυνση αυτή είναι σημαντική η πληροφόρηση που μας δίνουν τα δεδομένα των κοινωνικών και χρηματοοικονομικών δεικτών που αναπτύξαμε στην παρούσα μελέτη και ειδικά των συσχετίσεών τους. Μας δίνουν μια εκτίμηση της ευθραυστότητας και μπορούν να χρησιμοποιηθούν προληπτικά και ενδεικτικά για την εκτίμηση της οικονομικής αστάθειας. Βέβαια, θα ήταν ιδιαιτέρως ωφέλιμο να συνεκτιμηθούν η φερεγγυότητα και η ευθραυστότητα και των άλλων θεσμικών

τομέων ταυτόχρονα μαζί με άλλα μακροοικονομικά και χρηματοοικονομικά μεγέθη και μεταβολές στη ρευστότητα και την αναχρηματοδότησή τους έτσι ώστε οι ασκούντες οικονομική πολιτική να έχουν πιο ολοκληρωμένη εικόνα των κινδύνων βιωσιμότητας του αναπτυξιακού υποδείγματος.

Ολοκληρώνοντας, τα ευρήματα της παρούσας μελέτης δείχνουν ότι η μέτρηση της ευθραυστότητας θα πρέπει να αποτελεί ένα κύριο συστατικό στοιχείο στην εθνική και, κατά προέκταση, στην ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση ως προϋπόθεση για την επιτυχή εφαρμογή των κοινωνικών, οικονομικών και περιβαλλοντικών στόχων και μιας βιώσιμης στρατηγικής για την ανάπτυξη. Η ποσοτική εκτίμηση δεικτών ευθραυστότητας θα μπορούσαν να περιλαμβάνονται σε έναν πίνακα στόχων και αποτελεσμάτων για τη βιώσιμη ανάπτυξη στο πλαίσιο ενός νέου ευρωπαϊκού εξαμήνου που θα εστιάζει στη βιώσιμη ευημερία.

Βιβλιογραφία

Alexiou, G., Trachanas, E., Vogiazas, S. (2022). "Income Inequality and Financialization: A not so straightforward relationship", *Journal of Economic Issues*, 49(1), pp. 95-111.

Ampudia, M., van Vlokhoven, H. and Żochowski, D. (2016). "Financial fragility of euro area households", *Journal of Financial Stability*, 27, pp. 250-262.

Anderloni, L., Bacchiocchi, E. and Vandone, D. (2012). "Household financial vulnerability: An empirical analysis", *Research in Economics*, 66(3), pp. 284-296.

Arestis, P. (1992). *The Post – Keynesian Approach to Economics*, Aldershot: Edward Elgar.

Argitis, G. (2020). *Evolutionary Financial Macroeconomics,* London, Routledge.

Barba, A. and Pivetti, M. (2009). "Rising household debt: Its causes and macroeconomic implications – A long-period analysis", *Cambridge Journal of Economics*, 33(1), pp. 113-137.

Bellofiore, R. and Ferri, P. (eds) (2001). *Financial Keynesianism and Market Instability*: *The Economic Legacy of Hyman Minsky*, 2 vols, Cheltenham, UK: Edward Elgar.

Bridges, S. and Disney, R. (2004). "Use of credit and arrears on debt among low income families in the United Kingdom", *Fiscal Studies*, 25(1), pp. 1-25

Brown, S. and Taylor, K. (2008). "Household debt and financial assets: Evidence from Germany, Great Britain and the USA", *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*, 171(3), pp. 615-643.

Christelis, D., Jappelli, T., Paccagnella, O. and Weber, G. (2010). "Income, wealth and financial fragility in Europe", *Journal of European Social Policy*, 19(4), pp. 359-376.

Davidson, P. (2002). *Financial Markets, Money and the Real World*, Cheltenham: Edward Elgar.

Davidson, P. (2007). *John Maynard Keynes*, Palgrave Macmillan.

De Vita, G. and Luo, Y. (2020). "Financialization, household debt and income inequality:

Empirical evidence", *International Journal of Finance and Economics*, https://doi.org/10.1002/ijfe.1886

Del Rio, A. and Young, G. (2008). "The impact of unsecured debt on financial pressure among British household", *Applied Financial Economics*, 18(5), pp. 1209-1220.

Demertzis, M., Dominguez-Jimenex, M. and Lusardi, A. (2020). "The financial fragility of European households in the time of Covid-19", *Policy Contribution Issue,* no. 15, pp. 1-16.

Dünhaupt, P. (2016). "The effect of financialization on labor's share of Income", *Cambridge Journal of Economics*, 41, pp. 283-306.

Dymski, G. A. and Pollin, R. (1992). "Hyman Minsky as a hedgehog: The power of the Wall Street paradigm", in Fazzari, S and Papadimitriou, D (ed.), *Financial Conditions and Macroeconomic Performance: Essays in Honor of Hyman P. Minsky*, New York: M.E. Sharpe.

European Commission (2016). "Next steps for sustainable European Future: European Actions for sustainability", Strasbourg.

European Commission (2017). "European Pillar of Social Rights", Brussels.

European Commission (2019a). "The European Green Deal", Brussels.

European Commission (2019b). "Towards a Sustainable Europe in 2030", Brussels.

European Commission (2019c). "Annual Sustainable Growth Strategy 2020", Brussels.

European Commission (2020a). "Delivering on the UN's Sustainable Development Goals - A comprehensive approach", Brussels.

European Commission (2020b). "Annual Sustainable Growth Strategy 2021", Brussels.

European Commission (2020c). "Youth Employment Support: A Bridge to Jobs for Next Generation", Brussels.

European Commission (2020d). "A New Industrial Strategy for Europe", Brussels.

European Commission (2020e). "European Skills Agenda for Sustainable Competitive, Social Fairness and Resilience", Brussels.

European Commission (2021a). "Sustainable development in the European Union Monitoring report on progress towards the SDGs in an EU context", Brussels.

European Commission (2021b). "The European Pillar of Social Rights Action Plan", Brussels.

European Commission (2021c). "Questions and Answers: Effective Active Support to Employment following the COVID-19 crisis (EASE)", Brussels.

Faruqui, U. (2008). "Indebtedness and the Household Financial Health: An Examination of the Canadian Debt Service Ratio Distribution", Bank of Canada Working Paper.

Fazzari, S. and Papadimitriou, D.B. (eds) (1992). *Financial Conditions and Macroeconomic Performance: Essays in Honor of Hyman P. Minsky*, New York: M.E. Sharpe.

Godechot, O. (2020). "Financialization and the increase in inequality", in P. Mader, D. Mertens and N. van der Zwa (eds), *The Routledge international handbook of financialization*, Routledge.

Guschanski, A. and Özlem Onaran, O. (2017). "The political economy of income distribution: industry level evidence from 14 OECD ountries", Working Paper 51, GPERC.

Hasler, A. and Lusardi, A. (2019). "Financial Fragility among Middle-Income Households: Evidence Beyond Asset Building", Global Financial Literacy Excellence Center, The George Washington University School of Business.

Hein, E. (2015). "Finance-dominated capitalism and re-destribution of income, a Kaleckian perspective", *Cambridge Journal of Economics*, 39(3), pp. 907-934.

Holt, R.S. and Pressman, S. (2001). "What is Post Keynesian economics?", in Eichner, A (ed.), *A New Guide to Post-Keynesian Economics*, Routledge.

Huber, E., Petrova, B. and Stephens, J.D. (2022). "Financialization, labor market institutions and inequality", *Review of International Political Economy*, 29(2), pp. 425-452.

ILO (2008). *World of Work Report. Income Inequalities in the Age of Financial*, Globalization, Geneva: International Labour Organization.

ILO (2019). *Work for a brighter future – Global Commission on the Future of Work*, Geneva: International Labour Organization.

ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2021). *Η πρόταση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ για τον κατώτατο μισθό το 2021*, Αθήνα.

ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2022). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση, Αθήνα.

Jappelli, T., Pagano, M., Di Maggio, M. (2008). "Households indebtedness and financial fragility". *CSEF Working Papers* 208.

Karsten, K., Guschanski, A. and Stockhammer, E. (2018). "The impact of financialization on the wage share: A theoretical clarification and empirical test", Working Paper 1802, Post Keynesian Economics Society.

Kim Y.K., Lima, G.T. and Setterfield, M. (2017). "Political aspects of household debt", NSSR Working Paper, New School for Social Research, New York.

Kohler, K., Guschanski, A. and Stockhammer, E. (2018). "The impact of financialization on the wage share: a theoretical clarification and empirical test", Working Paper, 1802, Post-Keynesian Economics Society.

Lawson, T. (1994). "The Nature of Post Keynesianism and its Links to Other Traditions: A Realist Perspective", *Journal of Post Keynesian Economics*, 16(4) pp. 503-538.

Lusardi, A., Hasler, A. and Yakoboski, P.J. (2021). "Building up Financial Litercy and Financial Resilience", *Mind and Society*, 20(2), pp. 181-187.

Lusardi, A., Schneider, D. and Tufano, P. (2011). "Financially Fragile Households: Evidence and Implications", *Brookings Papers on Economic Activity*, 42(1) pp. 83-150.

Mader, P., Mertens, D. and van der Zwan, N. (2020). "Financialization: an introduction", Muder, P., Mertens, D., Van der Zwan, N. (ed.), *The Routledge international handbook of financialization* Routledge.

May, O., Tudela, G. and Young, G. (2014). British household indebtedness and financial stress: A household-level picture, *Bank of England Quarterly Bulletin*, 44(4), pp. 414-428.

Minsky, H. (1982). *Inflation, Recession and Economic Policy*, Brighton: Edwar Elgar.

Minsky, H. and Whalen, C. (1996). "Economic Insecurity and the Institutional Prerequisites for Successful Capitalism", *Journal of Post Keynesian Economics,* 19 (Winter), pp. 155-170.

Μιχοπούλου, Σ. (2014). *Κρίση χρέους, δημοσιονομική λιτότητα και οικονομική κρίση στην Ευρωζώνη*, Μελέτες 30, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Μιχοπούλου, Σ. (2020a). *Χρέος, ανισότητα και αστάθεια στην Ευρωζώνη*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Μιχοπούλου, Σ. (2020b). *Απασχόληση, διανομή εισοδήματος και βιώσιμο υπόδειγμα ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς*, Μελέτη 58, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Nishi, H. (2019). "An Empirical Contribution to Minsky's Financial Fragility: Evidence from non-Financial Sectors in Japan", *Cambridge Journal of Economics* 43(3), pp. 585-622.

Palley, T. (2013). *Financialization: The Economics of Finance Capital Domination*, New York: Palgrave Macmillan.

Pollin, R. (1990). *Deeper in Debt. The Changing Financial Conditions of U.S. Households*, Economic Policy Institute, Washington, D.C.

Stockhammer, E. (2017). "Determinants of the wage share. A panel analysis of advanced and developing economies", *British Journal of Industrial Relations*, 55(1), pp. 3-33.

Tymoigne, E. (2012). "Measuring Macroprudencial Risk through Financial Fragility. A Minskyan Approach", Working Paper 716, The Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY.

United Nations (1987). "Our Common Future, World Commission on Environment and Development (WCED)".

United Nations (1992). "Agenda21, Conference on Environment & Development Rio de Janerio", Brazil, 3 to 14 June.

United Nations (2015a). "Transforming our world: The 2030 Agenda for sustainable development", New York: sustainabledevelopment.un.org (A/RES/70/1).

United Nations (2015b). "Addis Ababa Action Agenda, Third International Conference on Financing for Development", Ethiopia.

United Nations (2015c). "A DESA Briefing Note On The Addis Ababa Action Agenda, Third International Conference on Financing for Development", Ethiopia.

Ursula von der Leyen (2019). "A Union that strives for more – My agenda for Europe", Political Guidelines for the next European Commission 2019-2024.

Whalen, C. (2017). "Understanding financialization: Standing on the shoulders of Minsky", Working Paper 892, The Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, New York.

World Bank (2018). "Poverty and Shared Prosperities 2018: Piecing Together the poverty Puzzle", World Bank, https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1330-6

Worthington, A.C. (2006). "Debt as a source of financial stress in Australian households", *Journal of Consumer Research*, 30(1), pp. 2-15.

Wray, L.R. (2016). *Why Minsky Matters*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Ηλεκτρονικές πηγές

https://eur-lex.europa.eu/
https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_el
https://ec.europa.eu/info/publications/adopted-mff-legal-acts_en
https://ec.europa.eu/info/strategy/recovery-plan-europe_el#nextgenerationeu
https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=20980&langId=en
https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/IP_20_1743
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A98%3AFIN
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52020DC0380
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0381
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020JC0005
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2020:274:FIN.
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2020:0312:FIN
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2020:0313:FIN
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0562
https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/1_en_act_part1_v7_1.pdf
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0625
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A628%3AFIN
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52020PC0652
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0662
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A667%3AFIN
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0682

ISBN: 978-618-5668-57-0

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ
ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΕΤΠΑ & ΤΣ
ΕΥΔ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ «ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ»

ΕΠΑνΕΚ 2014-2020
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ

ΕΣΠΑ
2014-2020
ανάπτυξη - εργασία - αλληλεγγύη

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης